DE HERZIENING VAN DE ROMEINSCHE KIESWET.

Twee fouten, zegt Macaulay, zijn het verleidelijkst bij het vergelijken van vroegere tijden met de onze. De eene is, het tegenwoordige te veel naar het verledene te beoordeelen. De andere is, zich het verledene al te zeer naar het tegenwoordige voor te stellen. De eerste dwaling is die van staatslieden die vooral het goede waarderen dat bestaat, en de bezwaren van verandering vreezen eer zij de voordeelen van verandering begeeren. De andere dwaling ligt aan hen het naast, die bovenal verbetering beoogen van het bestaande dat ondoelmatig is, en eerst de voordeelen, dan de bezwaren van verandering in 't oog krijgen. Gene is 't verderfelijkst voor den staatsman, deze 't gevaarlijkst voor den geschiedschrijver.

De steller dezer regelen hoopt, tusschen beide klippen te zullen doorzeilen; immers terwijl hij een titel koos, welke die rigting zou kunnen aanduiden, waarvoor de Engelsche staatsman en geschiedschrijver vooral zijne nederige vakgenooten op het laatste gebied waarschuwt, herinnerde hij zich dien wenk bij het nederschrijven en wilde dien ook zijne lezers in 't geheugen terug roepen. Het is geoorloofd bij Macaulays gezegde te voegen, dat eveneens de staatsman dwaalt, die de geschiedenis miskent, en de beoefenaar der historie, wanneer hij het oog sluit voor de wereld rondom hem. Het werkelijk leven toch is ten allen tijde — men moge deze stelling een *axioma* noemen zoo men wil — het eenig wezenlijke, en ware 't ook soms

niet zoo, thans is binnen onze grenzen en daar buiten, in de zinnelijke wereld en in 't rijk der gedachten een allergewigtigst tijdperk begonnen. Hoe de nakomeling het zal beoordeelen blijft ons grootendeels verborgen, maar voor de kennis van 't verledene heeft het reeds menig nieuw oogpunt aangewezen En de kennis van toestanden uit de geschiedenis, van zeden en inrigtingen, van personen en gebeurtenissen wordt verlevendigd en versterkt, ontvangt kleur en karakter, wordt eerst regt waar en frisch wanneer men er in terug vindt, wat in gewijzigden, gesplitsten, ontwikkelden of soms ook in afstervenden en ingekrompen vorm nog heden aanwezig is.

De Romeinsche kieswet; deze moderne naam komt het naast aan 't geen ik bedoel, maar blijft toch nog op verren afstand van wezenlijke juistheid van uitdrukking. Bedoeld wordt de wet, die regelde, wie uit het volk stemgeregtigden zouden zijn, en op welke wijze dat stemregt zou worden uitgeoefend.

Wie uit het volk, d. i. uit de vereenigde patriciers en plebejers. Want de herziene wet, waarvan hier spraak is, werd na de wetgeving van LICINIUS STOLO ingevoerd, dus in een tijd dat de patriciers niet meer alles waren, wat meer is, toen zij als stand de tijdperken van achteruitgang en onbeduidendheid doorliepen, om in volslagen nietigheid eindigende, met dien plebejischen adel te versmelten dien zij verachtten zoo als een MONTMORENCY nederzag op NAPOLEONS hertogen.

Stemgeregtigden, d. i. geregtigd hunne stem uit te brengen op de vergadering, wier besluit als dat van het gansche volk beschouwd werd. Niet langer een gedurige strijd tusschen een onbeschaafd graauw en eene adelijke *coterie*. De eene kan als vergadering bekwaam zijn en het andere kan zich discplineren, kan als eenhoofdig monster, met duizendvoudige sleep, doordringen waar het geduchte veelhoofdige monster stuit, maar dat alvermogende hoofd kan en zal misleiden, de duizende volgelingen zijn weerloos. Thans zal er in waarheid een *comitiatus populi* zijn, een *maximus comitiatus*, eene ware volksvergadering op het Marsveld, niet meer het rijk van *curiata* of *tributa*, van die kabaal der edelen of dat straatrumoer aan de beide einden van het *forum*.

De uitoefening van dat stemregt: ze betreft den vorm van

stemming en de onderwerpen van behandeling. Hebben allen even veel regt? en, hoe men dit ook uitmake, wat handeling verwezenlijkt dat regt? De onderwerpen van behandeling? Ze zijn wetgeving, regtspraak, keuze van regeringspersonen, in vredestijd en in oorlog, beslissing zelfs tusschen oorlog en vrede, voor zoover de omstandigheden niet reeds gekozen hebben. Wat mate van invloed, welken aard en omvang van magt heeft de wetgever aan de beslissing dier vergadering toegekend? Die vraag hangt af van het tijdstip der wetgeving, dat zelf nog onbekend is. Immers hier is alles onzeker, maar zelfs enkel een klein gedeelte van den kluwen te ontwarren heeft nut en ondervindt erkentelijkheid; het dient toch als een eersten stap om verder te gaan, om te ontwikkelen wat voor 't oogenblik nog met deze eerste moeijelijkheid doorweven is.

Ik zal dus trachten in deze regelen uit te maken, wanneer te *Rome* de kieswet herzien is, op welk tijdstip men bepaald heeft, wie voortaan als stemgeregtigden op de *comitia centuriata* zouden verschijnen, om onder te min bekende bepalingen de oude instelling van SERVIUS TULLIUS tot het deugdelijk orgaan der verstandige meeningen van het geheele Romeinsche volk te maken.

Immers zulk eene herziening heeft eenmaal plaats gehad. LIVIUS zegt het, en DIONYSIOS zegt het evenzeer [1]: hunne woorden, onbepaald en duister, laten evenwel omtrent dit hoofdpunt geenen twijfel bestaan. De tegenwoordige inrigting stemt met die van SERVIUS niet overeen, zegt gene; eeuwen lang heeft de instelling van den koning bestaan, maar het is anders in onze tijden, leert DIONYSIOS. Toch is deze eerste, voorname, alles beslissende stap niet mogelijk geweest, eer verscheidene hinderpalen uit den weg waren geruimd: zelfs die eerste stelling ontmoette tegenwerpingen, sedert lang ontzenuwd maar die men heeft moeten wederleggen.

Ons bestek gebiedt, dat wij alle bijwerk afsnijdende ons geheel tot de hoofdzaak bepalen, en dit heeft zijne aangename zijde. Wij verliezen belangwekkende partijen, maar die de pas

---

[1]) LIV. I. 43. D. H. IV. 21.

opgewekte belangstelling terstond in menig opzigt te leur stellen, wij verliezen in omvang maar winnen in zekerheid. Menig interessant beeld ontgaat ons, maar wij behouden juist die, wier meer bepaalde omtrekken den naderenden blik kunnen weêrstaan, en de *Fata Morgana* in het verschiet zijn toch niet te bereiken of ze zijn het op dezen weg. Punt voor punt moet alles worden behandeld, onze grond moet voet voor voet veroverd en beveiligd worden, en reeds is een aanmerkelijk terrein gewonnen op het uitgestrekte gebied der Romeinsche oudheden. Ook hier weder, gelijk zoo dikwijls, zal het voldoende zijn, éóne vraag uit te maken, het tijdstip der herziening met zekerheid te bepalen, en dan is terstond eene nieuwe bron van kennis geopend, omdat *Romes* toestand op dat bepaalde oogenblik min of meer bekend zal wezen, en het onderzoek dus terstond aan stellige gegevens kan worden vastgeknoopt. Wij laten dus al het andere varen en vragen enkel naar het wanneer, wij nemen aan dat de kieswet van SERVIUS ten tijde van AUGUSTUS niet meer bestond, en zoeken eene juistere tijdsbepaling dan de schijnaanwijzing van het onmetelijk tijdvak dat met TARQUINIUS SUPERBUS begint, en zich uitstrekt tot aan IULIUS CAESAR.

Een vermoeden, dat meer schijnt dan een louter vooroordeel, verbindt de herziening der kieswet met eene veranderde indeeling der *libertini* in de *tribus*, der vrijgelatene, tot Romeinsche burgers verhevene slaven in de stammen of afdeelingen van het volk. Immers DIONYSIOS zegt, dat zekere sterke noodzakelijkheid de *Romeinen* dwong de inrigting van SERVIUS te veranderen, en al zeide hij het niet, de ondervinding leert dat het stemregt veelal door uitgeslotene klassen met hevigheid wordt begeerd, dat men het zelden uitbreidt dan min of meer gedwongen door haren aandrang, dat men het niet ligt beperkt zonder materieel geruggesteund te zijn. Die krachtige noodzakelijkheid kan niet wel iets anders geweest zijn, dan dat de heerschende magt aan den aandrang van beneden moest toegeven, of door druk dat uiterste voorkwam; die te weinig bevoorregte klasse, wier wensch een eisch werd en een gebod kon worden, is te *Rome* niet denkbaar, indien zij niet grootendeels uit *libertini* bestaan heeft.

Een enkel woord ter opheldering dezer stelling. Zooveel onze

onvoldoende kennis dat toelaat, moet men bepalen, wie het stemregt ten volle genoten, wie 't begeerden, welke de verhouding der wederzijdsche magt was. Daaruit blijkt de waarheid der opgeworpen stelling: die stelling geeft waarde en kracht aan het vermoeden, waarvan wij spraken.

Het stemregt betreft alleen de *comitia centuriata*, de vergadering aller militiepligtige burgers; wij rekenen hare inrigting volgens SERVIUS TULLIUS als bekend, voor zooverre de drie classieke plaatsen van LIVIUS, DIONYSIOS en de reddeloos bedorvene van CICERO betreft [2]. De *comitia curiata* stelle men zich als ontzenuwd voor; die vergadering aller patriciers in en buiten den senaat bezat niet meer dan eene schaduw van vroegere magt. Immers het vroegste tijdstip der herziening is het jaar 304; en reeds sedert 339 gold de bepaling van PUBLILIUS PHILO, dat de *patres* elk besluit der *centuriata* reeds te voren bekrachtigen, eer het nog genomen is.

In de *centuriata*, zoo als koning SERVIUS die had ingesteld, was ieder soldaat stemgeregtigd. Soldaat is ieder, die zekeren vrij lagen *census* bezit en uit dien hoofde tot de krijgsdienst verpligt is. Die *census* omvatte, volgens overgeblevene boeken, zelfs in den keizertijd enkel grondbezit en eigendom aan slaven: circulerend kapitaal en schulden werden niet in rekening gebragt [3]. Het nominale eigendom van de groote meerderheid der gezeten burgers was ten minste tienmaal zoo groot als het bedrag, waarop het strijdros van den patricier of den rijken plebejer geschat werd; het bezit van zoodanig eigendom verpligtte tot den dienst als zwaargewapende, waaronder aankoop en onderhoud der wapenen begrepen waren; voor den toestand der beschaving in SERVIUS' tijd is het merkwaardig dat zijn leger enkel koperen wapens voerde, terwijl reeds de Homerische helden niet geheel verstoken waren van het gebruik van ijzer.

---

2) LIV. I. 43. D. H. IV. 21, vgl. ook VII. 59. X. 17. CIC. *de Rep.* II. 22.

3) NIEBUHR, *R. G.* I. 1042/6 (d. i. tusschen noot 1042 en 1046, maar in den tekst; deze wijze van aanhaling is de eenige welke op alle uitgaven sluit). Tabel bij DUREAU DE LA MALLE, *Economie politique des Romains*. Paris 1840. 8°, achter het eerste deel, en behoorende bij p. 165, en daar ULPIANUS, *lex* 2. 3. 4 ff. *de censibus*.

Het zou belangrijk zijn te bepalen welke de eigenlijke waarde van dien *census* was, welk het nominaal vermogen geweest is der gezeten Romeinsche burgers, welke de verhouding was tusschen zilver en graan, die zekerste maatstaf ter vergelijking van nationale welvaart [4]. Het is evenwel tot nog toe niet gelukt, iets stelligs daaromtrent te weten te komen. Volgens NIEBUHR zou het strijdros gelijk geschat zijn met eene massa zilver, waaruit 2700 onzer guldens konden geslagen worden: DUREAU DE LA MALLE vindt slechts 900, en noemt dien prijs reeds onbegrijpelijk overdreven. Maar wij bezitten regtstreeksche getuigenissen, dat slechts ééne eeuw na SERVIUS, trouwens door welwillende beoordeelaars, eene koe bij de boete vervangen kon worden door een honderdste, een schaap door een duizendste zooveel kopergeld, als hier voor den aankoop van een paard wordt berekend. En uit dezelde rekening zou blijken, dat te *Athene*, slechts eene halve eeuw vóór SERVIUS TULLIUS, eene koe op niet meer dan 't gehalte van *f* 2.25 werd begroot, een schaap slechts op dat van *f* 0.45 [5].

Hoe 't zij, de vier overige op de *centuriata* vertegenwoordigde *classes* of legers van Romeinsche burgers hadden in naam een eigendom van ten minste 7½, 5, 2½ en 1¼ maal dat onbekende bedrag waarop ten tijde van SERVIUS TULLIUS de waarde van een strijdros geschat werd. Van de laatsten werd in den oorlog niet meer gevergd, dan dat zij zich zelven onderhielden, en slingers met de benoodigde steenen bij zich had-

---

4) DUREAU D. L. M. I. XI. p. 97. BÖCKH, *Staatshaushaltung der Athener*, I. bl. 67 der eerste uitgaaf; deze cijfers worden op den kant der tweede editie opgegeven.

5) Zie voor het eerste NIEBUHR, *R. G.* I. 104⁰/₇, 105⁷/₉, DUREAU DE LA MALLE, I. XI. 97. XII. 126; voor het tweede LIV. IV. 30. CIC. *de Rep.* II. 35; voor het laatste BÖCKH, *Staatsh. der Ath.* I. 66 (vgl. in de 2e uitg. bl. 25) DEMETR. PHALER. bij PLUTARCH. *Solon.* 23. DUREAU DE LA MALLE cijfert zijne som niet uit, en er bestaat groote waarschijnlijkheid dat hij bij 't schrijven de verschillende verhouding tusschen zilver en koper ten tijde van SERVIUS TULLIUS en van AUGUSTUS over 't hoofd heeft gezien, waardoor hij zich een zevenmaal te groot bedrag zou hebben voorgesteld. In dezelfde zinsnede schrijft hij het toewijzen van 10000 *asses* voor ieder strijdros, dus de instelling der *comitia centuriata*, aan ROMULUS toe!

den: daarentegen was dan ook hun invloed bij de stemmingen gering.

Het geheele aantal der Romeinsche burgers van iederen leeftijd en kunne is voor het tegenwoordig doel vrij naauwkeurig bekend. In het tijdvak van 294 tot 220 vóór onze tijdrekening dobbert de vrije bevolking tusschen 250.000 en 290.000, maar de juiste cijfers zijn niet wel aan te geven. Men vergenoege zich dus met het middengetal 270.000 en neme met mij aan, dat genoemd tijdvak de beste uitkomsten geeft voor de tegenwoordige vraag; wilde ik dit en diergelijke gezegden hier bewijzen, dan zou dit opstel tot een dik boek aangroeijen [6].

Eene bevolking van 270.000 zielen geeft omstreeks 62000 weerbare mannen [7]. DIONYSIOS geeft 110.000 op, reeds in het jaar 476, één jaar na de nederlaag der driehonderd FABII; maar hij houdt zeer ten onregte het cijfer van den *census* waarop hij zich grondt voor dat der weerbare mannen. Er waren toen te *Rome* 110.000 vrije inwoners, dus weinig meer dan 25000 man die voor den dienst geschikt waren; slechts onder zulke omstandigheden kon de staat de buitengewone hulp der FABII tegen de *Veientes* behoeven, terwijl reeds 12000 man tegen de *Volsci* en *Aequi* waren uitgezonden en *Rome* zelf een garnizoen moest hebben. Een staat die honderdduizend man in 't veld kon zenden zou *Aequi* en *Volsci* en *Veientes* en de *Romeinen* zelf in éénen veldtogt hebben verpletterd.

Wanneer het nu niet te gewaagd is, met DUREAU DE LA MALLE [8] aan te nemen, dat tusschen 356 en 211 het aantal vrijgelatenen omstreeks 50000 beliep, die grootendeels in den voor de krijgsdienst meest geschikten leeftijd waren, indien men dus het getal van 50000 strijdbare vrijgelatenen aanneemt [9], dan is men vrij zeker niet te overdrijven, door zich de helft der manschappen welke *Rome* in 't veld kon zenden als vrijgelate-

6) NIEBUHR, *R. G.* III. $72\frac{6}{7}$, $10\frac{19}{21}$. FISCHER, *Röm. Zeitt.*, op de betrokkene jaren.

7) CLINTON, *F. H. Append.* XXII. bl. 386 (396) vlgg. D. H. IX. 25.

8) DUREAU D. L. M. I. VI. bl. 290 en verder.

9) Het aantal vrouwen en kinderen onder hen was betrekkelijk uiterst gering en staat volstrekt in geene verhouding tot dat der mannen. Vele vrijgelatenen huwden vrijgeborene vrouwen.

nen voor te stellen. Deze vrijgelatenen waren grootendeels handwerkers, ambachtslieden, geene landbouwers. De heeren gebruikten slechts de minst goede slaven tot den landbouw, en een slaaf in het *ergastulum* had weinig gelegenheid, de gunst zijns meesters en daardoor de vrijheid te verwerven. Maar al hetgeen de hedendaagsche ambachtslieden verrigten was te *Rome* slavenwerk; buitendien namen slaven de plaats onzer dienstboden in, en vervulden nog menige nuttige betrekking die thans veel meer naar waarde geschat wordt, en die reeds toen eenen trap van beschaving eischte, hooger dan dien waarop hunne eigenaars stonden. De geneesheer, de huisonderwijzer, de commies op regeringskantoren en zelfs zijne klerken zouden zich beleedigd achten, indien men hunnen stand met dien van gemeen soldaat op ééne lijn stelde. Maar te *Rome* was de gemeene soldaat burger, stemgeregtigde, grondeigenaar, en de commies was zelden meer dan een vrijgelatene, de klerk, de huisonderwijzer waren slaven, ook de geneesheer was het, zelfs toen de weelde te *Rome* zoozeer overhand nam, dat zieken en gewonden betere zorg verlangden, dan de *matronae* met hare huismiddeltjes konden geven. Zulke slaven hadden menige gelegenheid, zich verdienstelijk en bemind te maken, zij moesten in 't gevoel hunner verstandelijke meerderheid vurig de vrijheid wenschen, terwijl voor den landbouwer het lot van slaaf tegenover dat der ongelukkige kleine grondeigenaars of diep in schulden stekende pachters niet zeer vreeselijk kon schijnen. De beschaafde slaven, wier zedelijke meerderheid niet op kennis van landbouw berustte, die zich, eenmaal vrijgelaten, in eene vrij groote stad als *Rome* op allerlei wijzen eene nering konden verschaffen, *quaestum facere*, moesten gereedelijk aan den wensch hunner heeren voldoen, die ook als *patroni* hen gaarn om zich zagen, voor eigene veiligheid en ter voldoening van hunnen trots, die hun niet vaak bij de vrijlating een stuk land zullen hebben geschonken, daar waar 't streven was groote bezittingen te vormen, maar die geneigd moesten zijn, hen te *Rome*, waar zij hunne tegenwoordigheid wenschten — men vergeve de gemeenzame uitdrukking — in een winkeltje te zetten.

Die vrijgelatenen, geducht door hun aantal en hunne bescha-

ving, toomeloos in 't genot der nieuwe vrijheid, en toch gemakkelijker te disciplineren dan de landbouwende vrijgeborenen, *ingenui*, onbekend met gebrek, eerzuchtig door hunne meerdere kennis en hun slavenwedijver om 's meesters gunst, die vrijgelatenen waren bij den *census* veel te laag aangeslagen. Men moge de waarde hunner huisjes hebben in rekening gebragt, zoo zij die bezaten, en hun weinig gemunt geld, maar het circulerend kapitaal der handelaars, het ambacht der handwerkers, de niets ontziende aanhankelijkheid van VIRGINIA's opeischer, het schitterende talent van CN. FLAVIUS werden als nullen beschouwd bij den officiëlen *census*, dien men zonder hulp van dien zelfden CN. FLAVIUS en zijns gelijken niet had kunnen opmaken. De *libertini* derhalve, feitelijk aan het hoofd der armere plebejische bevolking staande, golden officieel veel minder en het lijdt geenen twijfel dat zij, te laag aangeslagen, op de volksvergaderingen niet vertegenwoordigd werden overeenkomstig hunne wezenlijke magt, en toch genoeg om hunnen invloed te doen gevoelen. Wat is natuurlijker, dan dat ze dien gebruikten om hun gezag te vermeerderen?

Van de vrijgelatenen derhalve en hunnen aanhang kwam de drang van beneden, welke tot eene verandering der kieswet noopte. Haasten wij ons er bij te voegen, dat de nieuwe kieswet bestemd was dien aandrang te beteugelen, niet er aan toe te geven, en dat onder de *libertini* en de hunnen ook de talrijke, niet onbekwame of geheel van middelen ontbloote klasse der *libertinorum filii* gerekend moet worden, diegenen die wel zelf vrijgeboren waren, maar wier vader nog slaaf geweest was, wier grootvader bij de wet niet bekend was, en die dus als *avo nullo*, als *libertino patre nati* moesten optreden [10].

Derhalve hebben wij ons de volksvergadering van *Rome* te denken als bestaande uit een klein getal patriciers, die echter grooten persoonlijken invloed uitoefenen, en uit 60000 of 70000 plebejers, volgens hun nominaal grondeigendom in groote afdeelingen gesplitst; de stemming geschiedt niet hoofdelijk, maar volgens onderdeelen dier afdeelingen, en de kleine helft der plebejers, juist de meest ontwikkelde, bevindt zich door den

---

[10]) LIV. IV. 3. X. 8. HOR. *Sat.* I. VI. 6. 45. 46. vgl. vs. 3.

aard harer eigendommen in eene schijnbare armoede, en ten gevolge daarvan in de laatste, het minste aantal stemmen uitbrengende afdeelingen. Langzamerhand klimmen zij en hunne zonen op, bereiken ook de hoogere afdeelingen, verkrijgen meer en meer invloed op de overige plebejers, worden daardoor, als ligchaam, van hunne rijke *patroni* meer en meer onafhankelijk, en tevens steeds begeeriger, om hunnen invloed ook op het staatsbestuur uit te strekken.

Wanneer dus, om tot het begin dezer redenering terug te keeren, grond bestaat, om het tijdstip van de herziening der kieswet voornamelijk te zoeken op die tijden, waarop de indeeling der vrijgelatenen in de stammen veranderd is, en daarbij buitendien de andere tijdstippen in aanmerking worden genomen, welke tot nog toe door enkele geleerden voor het waarschijnlijk oogenblik der herziening mogten gehouden zijn, dan mag men de vraag hiertoe beperken; alleen de genoemde tijdpunten onderzoeken, en alle overige voorloopig buiten aanmerking laten. Immers andere aanwijzingen ontbreken; zelfs zal blijken, dat het vermoeden omtrent sommige dezer tijdstippen bij het minste onderzoek verdwijnt. Er bestaat dus eenig regt die andere tijden te verwaarloozen, als voor welke nog minder grond bestaat.

De indeeling der *libertini* in de *tribus* is voor zoover bekend is driemaal veranderd: in de jaren 304, 220 en 169, d. i. in het jaar waarin de tweede Samnitische oorlog eindigde, twee jaren vóór 't begin van den tweeden Punischen, en in het derde jaar van den Macedonischen tegen PERSEUS. Dit laatste tijdstip kan niet in ernstige aanmerking komen, gelijk straks blijken zal. Alle drie veranderingen werden door censoren ingevoerd.

Nog één ander tijdstip wordt opgegeven. MOMMSEN [11] wijst op het jaar 241, toen het aantal der Romeinsche *tribus* op 35 gebragt werd, welk getal sedert vast stond, en neemt aan, dat ook de verandering der »Centurienconstitutie," datgene, wat

---

11) TH. MOMMSEN, *die röm. Tribus in administr. Beziehung*. Altona 1844. 8°. Hoofdst. II. § 7. bl. 107 en verder.

hier korter de herziening der kieswet heet, toen zou hebben plaats gehad. Immers zóóveel staat vast, dat bij de nieuwe wet de centurien tot evenmatige deelen der *tribus* gemaakt zijn [12]. Ook in dit jaar waren te *Rome* censoren, maar deze omstandigheid is bij MOMMSEN slechts bijzaak, daar hij den tijd der herziening niet uitsluitend in 241, maar voor 't minst tusschen 241 en 218 plaatst, in het tijdsverloop tusschen beide Punische oorlogen.

Gewigtige redenen dwingen in der daad, aan te nemen dat de herziening vóór 217 heeft plaats gehad; in geen geval na 213. Immers reeds in 213 komt eene *centuria* onder den naam *Veturia iuniorum* [13] voor, dus een onderdeel van de *tribus Veturia*, eene tribuscenturie, indien het gebruik van dien naam mij wordt toegestaan, geene Serviaansche centurie: deze immers waren geheel onafhankelijk van de *tribus* [14].

Maar ieder verstandig beoordeelaar zal dit tijdstip nog vier jaren vervroegen. Reeds in 217 komt zulk eene tribuscenturie bij LIVIUS voor, de *Aniensis iuniorum* [15]. Wel is waar hebben de handschriften dien naam niet, zij lezen *ante*, *antesi*, en op de andere plaats *niensem*. Onze groote landgenoot J. FR. GRONOVIUS vond de ware lezing: deze is in den tekst opgenomen, zelfs door den kleingeestig voorzigtigen DRAKENBORCH. Het is dus te hopen, dat deze verbetering, omdat ze meer dan eene eeuw oud en in een stemmigen quartijn gedrukt is, met een beroemden naam er onder, gespaard zal worden door diegenen, welke misschien de »tegenwoordige school" vreezen en het er voor schijnen te houden, dat sedert weinige jaren zekere booze kritiek geboren is, welke al die stemmige quartijnen met de daaruit geputte gemakkelijke compilatiekennis in hunne dierste belangen bedreigt.

De straks genoemde omstandigheid is zoo gewigtig, dat reeds daardoor het jaar 169 geheel en al buiten aanmerking komt. Immers hoe zou eene inrigting in 169 v. C. ingevoerd kunnen

12) CIC. *Planc.* 20, en meer plaatsen.
13) LIV. XXVI. 22.
14) LIV. I. 43 f.
15) LIV. XXIV. 7 f. 8 f.

zijn, wier gevolgen zich reeds 48 jaren vroeger, in 217, hebben doen gevoelen?

Andere redenen worden aangehaald, om te bewijzen, dat de herziening niet vóór 241 kan geschied zijn. Die redenen, schoon zij dit bewijs niet ten volle geven, schoon de herziening allerwaarschijnlijkst lang vóór 241 heeft plaats gehad, zijn evenwel gewigtig, en hare bestrijding vormt de voornaamste zwarigheid in dit betoog. Zijn deze redenen eenmaal wederlegd, dan loopt het overig deel der redenering geleidelijk af, dan heeft MOMMSENS onderstelling hare grootste kracht verloren, dan wordt het tijdvak der Samnitische, niet dat der Punische oorlogen als dat der herziening aangewezen, FABIUS en DECIUS, de censoren van 304, als hare ontwerpers.

Deze redenen bestaan in de uitlegging der beide voorname plaatsen, welke het feit zelf der verandering mededeelen, en de lezer zal zich eene kleine uitwijding over een punt van spraakkunst moeten getroosten. De juiste woorden van DIONYSIOS, straks aangehaald, zeggen dat de inrigting van SERVIUS TULLIUS vele *geslachten* bleef bestaan, *ἐν δὲ τοῖς καθ' ἡμᾶς κεκίνηται χρόνοις καὶ μεταβέβληται εἰς τὸ δημοτικώτερον* [16]. *Vele* geslachten, *γενεαί*, zijn zelfs tusschen SERVIUS en DIONYSIOS niet verloopen, namelijk slechts 17 in den zin der oudheid, die het geslacht, het *menschenleven*, door elkander op 30 jaren schatte. Maar zooveel is duidelijk, dat het woord *veel* met hetzelfde regt omtrent de jaren 304, 241 en 220 kan gebezigd worden, d. i. voor omstreeks 8, 10 en 10½ geslachten.

De beide *perfecta κεκίνηται* en *μεταβέβληται* zijn straks door »het is anders" overgebragt, niet door »het is veranderd." Aan die verklaring is vroeger getwijfeld. Ze wordt evenwel ook opgegeven door MOMMSEN [17], den voornaamsten verdediger van het door mij betwiste gevoelen; hij stelt deze verklaring als algemeen aangenomen voor, en wil men eene andere, dan moet men de getuigenis van DIONYSIOS, gelijk NIEBUHR [18] zeer juist heeft opgemerkt, als in strijd met andere stelliger plaatsen ten eenenmale verwerpen.

---

16) D. H. IV. 21. 17) MOMMSEN, t. a. p. bl. 106. n. 89.
18) NIEBUHR *R. G.* III. $5\frac{75}{82}$.

Er blijft ééne zwarigheid over, deze namelijk, dat Dionysios van eene verandering in meer demokratischen zin spreekt. Zij behoort echter bij de behandeling van den aard en niet bij die van den tijd der herziening.

Meer moeijelijkheden verwekt de plaats van Livius, die met ronde woorden zegt: »Nec mirari oportet, hunc ordinem, qui »nunc est, post expletas quinque et triginta tribus, duplicato »earum numero, centuriis iuniorum seniorumque ad institutam »ab Ser. Tullio summam non convenire." Dus, zegt men bij de eerste lezing, de verandering is jonger dan het brengen van het getal der *tribus* op 35, dus jonger dan het jaar 241, juist zoo als Mommsen wil.

Ontveinzen wij niet, dat deze verklaring der plaats van Livius de waarschijnlijkste is. Maar eene andere uitlegging is mogelijk, en wanneer, gelijk uit de volgende bladzijden zal blijken, eene menigte omstandigheden luide tegen de uitkomst der eerste spreken, dan zal het geoorloofd, ja noodig zijn de tweede aan te nemen.

Het onderzoek hieromtrent heeft vier punten na te gaan, namelijk deze: bedoelt het woord *nunc* den tijd van Livius, of dien tijd gedurende welken het aantal der *tribus* 35 bedroeg; beteekent het woord *est* dat die inrigting »thans" bestond, of »thans" ingevoerd is; moet men het woord *post* streng nemen, in den zin van »eerst sedert" *tribus expletas*, of kan het ook een tijdvak aanduiden, waarvan een klein gedeelte vóór die aanvulling ligt; en eindelijk, beteekent *expletas* alleen aangevuld tot een vast en bepaald getal waarvan de overschrijding niet geoorloofd was, of kan het ook zijn aangevuld tot een getal, dat misschien wel verhoogd kon worden maar om thans onverschillige redenen niet vermeerderd is?

Weinige vraagstukken zijn gunstiger, dan dit, voor den omhaal van allerlei boeken, het vertoon van citatengeleerdheid en over 't algemeen voor hetgeen men met een grieksch woord mikrologie heeft genoemd omdat ons eigen woord haarkloverij al te duidelijk was. Hier evenwel wordt slechts de oplossing der zaak beoogd, en zal getracht worden alleen het hoog noodige op te nemen.

De beide eerste punten zijn van ondergeschikt belang. Livius

is niet zoo overnaauwkeurig, dat men de beslissing hieromtrent niet van de beide andere hoofden kan laten afhangen. Het schijnt geene zwarigheid te hebben, »nu" te verklaren door »in mijnen tijd", de andere uitlegging zou zelfs gezocht zijn. Eveneens ligt het meest voor de hand, bij *est* aan de *perfecta* van DIONYSIOS te denken en het eenvoudig te vertalen door »bestaat." Maar de oplossing der beide andere vragen kan zoodanig zijn, dat zij deze meest natuurlijke verklaring niet toelaat. *Post* met een deelwoord kan bij LIVIUS niet wel iets anders beteekenen, dan »sedert" de handeling die het deelwoord uitdrukt heeft plaats gehad, *post tribus expletas*, »nadat het aantal der *tribus* vol is." Het is zelfs de vraag, welke andere beteekenis van dit woord als tijdsbepaling zou kunnen bedoeld zijn. Maar al weder dit woord levert bij hem niet genoegzamen grond op, om dáárop voortredenerende te zeggen, dat niet een klein deel van het bedoelde tijdvak vóór de genoemde gebeurtenis kan vallen. *Post reges exactos* en diergelijke spreekwijzen betreffen eene indrukwekkende politieke gebeurtenis, die in eens plaats had en den geheelen toestand van Rome veranderde, zoodat er niet veel na het verdrijven der koningen in stand is gebleven van hetgeen eerst in den laatsten tijd van het koningschap in werking kwam. Maar het aanvullen van het getal der *tribus* tot 35 geschiedde allengs, bij gedeelten, door zes of meer verschillende regeringsdaden, het had verder geenen invloed dan zijne vrij beperkte onmiddellijke gevolgen, en het brengen der *tribus*, ten laatste, van 33 op 35 was op zich zelf eene gansch niet meer ongewone administrative beschikking. Al pleit dus ook het woord *post*, volgens zijne zuivere beteekenis, meer voor de strenge uitlegging, zelfs dan blijft het te gewaagd, uit dit woord eene historische conclusie te trekken, in welken zin dan ook: het kan zeer wel door LIVIUS min naauwkeurig gebruikt zijn, en dan ligt de fout niet in dit woord, maar in het opgeven van een iets te laat gekozen tijdstip.

Maar dit is alleen het geval, wanneer ik de meest ongunstige verklaring aannemende de woorden »*post expletas* 35 *tribus*" van *est* laat afhangen. Alles wordt duidelijk, zoodra men ze door *duplicato* laat regeren, gelijk straks nader blijken zal.

Explere beteekent ongetwijfeld eigenlijk zeker aantal, zekere

waarde of ruimte geheel vervullen, of liever, het oogenblik der geheele vervulling bereiken, om het even van welken aard dat vervullen is. Maar daarom is niet gezegd dat dit aantal niet overtroffen kan worden, of dat het cijfer der bereikte hoogte als een gesloten geheel te beschouwen is. Immers men zegt *tribum explere*, bij verkiezingen, in den zin van het verwerven eener genoegzame meerderheid, die immers nog grooter had kunnen zijn. CICERO spreekt er van, hebzucht door geld te *explere*, maar hebzucht neemt met rijkdom toe, en heeft geene van te voren omschrevene maat van begeerte. Eindelijk spreekt PLINIUS van *Aetoliers*, waarvan hij in een zijner bronnen vond, dat zij eenen leeftijd van 200 jaren *explere*. En, voegt hij er bij, daarmede stemt DAMASTES in, en noemt een van hen die een ouderdom van 300 jaren bereikt had [19].

Nu was het getal der *tribus* te *Rome* geen gesloten getal. Even als dat der *centuriae* van SERVIUS, was het bepaald geworden door redenen die wij niet genoeg kennen, maar die zeker van administrativen aard waren, niet van die oorzaken afhingen, welke bij de volken der oudheid zooveel staande getallen deden ontstaan, het Etrurische twaalftal, en de drie der *Doriers*, en de Hebreeuwsche zeven. Het is genoeg, de getallen 35 en 193 te noemen, om aanstonds te doen inzien, dat het geene typen zijn, geene altijd wederkeerende getallen, door de gansche historie van *Rome* heen geweven, zoo als dertig door de geschiedenis van *Latium*, en tien door die van *Athene*.

Men zegt dat het getal der Romeinsche stammen nooit vergroot is, sinds het eenmaal op 35 is gebragt. Het feit zelf is niet eens zeker. Maar het bewijs is er een, dat voor elk ander getal had kunnen worden ingeroepen, en dat niets bewijst, behalve misschien bij staande getallen. En voor een staand getal kan men dat der 35 stammen niet wel houden, wanneer een man als MOMMSEN, wenschende dit gevoelen te bewijzen, geene andere omstandigheid daarvoor weet aan te halen dan dat de laatste stam den naam *Quirina* droeg, misschien van QUIRINUS, terwijl ROMULUS het primitive woord is van *Romilia*, den

19) LIV. III. 64. XXXVII. 47. CIC. *Rosc. Am.* 52. § 150. PLIN. *H. N.* VII. 49.

naam, niet eens van de oudste *tribus*, maar van de oudste landelijke *tribus* [20].

Het is niet meer dan billijk te erkennen, dat de strenge, naauwkeurige verklaring eener plaats in den regel de ware is, dat men gewoonlijk niet redeneren mag op den grond eener onnaauwkeurigheid van uitdrukking bij een goed schrijver. Ook schromen wij niet toe te stemmen, dat in de woorden van LIVIUS, streng verklaard, van de latere orde van zaken gesproken wordt als van iets, dat bestaan heeft *na* het brengen van het aantal stammen op 35, het getal dat sedert dien tijd heeft vastgestaan. Maar het geheele onderzoek leidt tot eene uitkomst, die eene andere verklaring der plaats van LIVIUS eischt. Al ware dat niet zoo, de volgende uitlegging is in den geest van LIVIUS, en lang niet onvereenigbaar met de woorden der bedoelde plaats.

Volgens deze uitlegging zegt LIVIUS: thans bestaat eene andere regeling: het tegenwoordig aantal der *centuriae* (of *tribus*) komt niet overeen met het getal dat SERVIUS TULLIUS heeft ingesteld. De tegenwoordige *tribus* staan in verband met onze *centuriae*, de *tribus* van SERVIUS waren geheel onafhankelijk van de *centuriae* van SERVIUS. Nu wij 35 *tribus* hebben, is dat getal verdubbeld, het product (of een veelvoud daarvan) is het aantal onzer *centuriae*: »Men moet zich niet verwonderen, dat »de regeling, die nu bestaat, (volgens welke) na het brengen van »het aantal stammen op 35 dat getal (*earum numero*) verdubbeld »is, niet overeenkomt met de *centuriae* der *seniores* en *iuniores* »naar het door SERVIUS TULLIUS ingestelde aantal."

Er kan dus een tusschentijd geweest zijn. Het dubbele aantal *tribus* was 70 ten tijde van LIVIUS, onder de nieuwe regeling, en het was, in elk geval, ten tijde van LIVIUS reeds tweehonderd jaren onder diezelfde regeling 70 geweest. Dat het dubbele aantal, al weder onder de nieuwe regeling, eenige jaren 62 en eenige jaren 66 bedragen heeft, daarmede houdt LIVIUS zich niet op. Is het feit waar, dan zou 't niettemin kleingeestig van hem geweest zijn het hier bij te voegen. Uit zijn

---

20) MOMMSEN, t. a. p., bl. 108.

stilzwijgen tot de onwaarheid te besluiten ware even kleingeestig, en nog kleingeestiger zou 't wezen hierbij nog langer stil te staan.

Behalve op één punt. De eer van een groot schrijver, sinds eeuwen geacht, mag hier niet gekrenkt worden. En de achting waarop LIVIUS zoo veel regt heeft, moet verhinderen aan te nemen, dat hij de wetshervorming *hier* omschreven heeft, en daarvan zweeg op de plaats waar hij de gelijktijdige geschiedenis behandelde. Zoo redeneert MOMMSEN [21], en hoezeer over 't algemeen zijne redenering in hare gevolgen alle kritiek onmogelijk zou maken, kan ze toch hier toegelaten worden. Want ik beweer, en put daaruit eenen grond tegen MOMMSEN zelf, dat LIVIUS, op de behoorlijke plaats, van de wetsherziening gewaagt. Maar de aanwijzing der bedoelde plaats voegt beter op een meer gevorderd standpunt dezer discussie.

Keeren wij dus tot het punt terug, van waar wij dezen uitstap hebben gemaakt. Thans staat de vraag dus: Wanneer heeft de herziening der kieswet, de verandering der centurieconstitutie met andere woorden, plaats gehad, in 304, 241, of eindelijk in 220? De autoriteit der ouden is geen beletsel tegen de *tijdstippen* 241 en 220; ook niet tegen 304, wanneer dit laatste, om andere redenen, mogt blijken veel waarschijnlijker te zijn dan de beide anderen.

De toestand van *Rome* in het jaar 220 is bijna onbekend. Het tiental boeken van LIVIUS, waarin het beschreven was, is verloren geraakt of op last van CALIGULA vernietigd. POLYBIOS behandelt, op deze hoogte van zijn werk, de binnenlandsche staatkunde van *Rome* geheel niet. Uit PLINIUS, en ZONARAS, en de inhoudsopgave van LIVIUS' twintigste boek, en nog enkele zulke hoekjes moet de geschiedschrijver zijne berigten bijeen sprokkelen. Het is dus niet vreemd, dat alle positive bewijzen voor dit jaar ontbreken, behalve alleen de omstandigheid, dat ook in het genoemde jaar de verdeeling der vrijgelatenen over de stammen veranderd is.

Maar ook door uitsluiting van de andere jaren is het niet

---

21) t. a. p. bl. 107.

wel mogelijk tot de bepaling van dit jaar te geraken. Eéne uitsluiting is denkbaar: zij rust op de besproken plaats van LIVIUS en zou tegen het jaar 304 kunnen gelden. Wij hebben gezien wat die uitsluiting waard is.

Wanneer de andere jaren ons ontschieten, dan zou het weinig baten, het jaar 220 aan te nemen, hoewel daartegen, geheel afzonderlijk genomen, geene regtstreeksche beletselen aanwezig zijn. Vervallen 304 en 241, is geen van die beiden tot genoegzame zekerheid te brengen, dan keeren wij tot geheele onbekendheid terug, immers de kracht van beide gevoelens rust op de argumenten, die positief en regtstreeks voor elk van beide pleiten.

Hetzelfde is evenwel, schoon in mindere mate, van 241 tegenover 304 waar. Het aannemen van 241 is eene gissing uit velen. Het is geene roekelooze gissing. Zij is met scherpzinnigheid gemaakt, met talent verdedigd. Die haar opwierp, beschikt over eene verbazende kennis van *détail*. Argument op argument is ten voordeele zijner gissing bijeengebragt; allen worden op één punt gerigt. Maar het gevoelen blijft eene gissing. Voor 220 bestaat zekere praesumptie; verder is niets te beslissen. Voor 304 bestaat diezelfde praesumptie; zij wordt ondersteund door eene geheele reeks waarschijnlijkheidsgronden die ik niet kan nalaten overtuigend te noemen, en bestreden door andere argumenten, die opgewogen kunnen worden, maar niet zonder moeite. Voor 241 bestaat geene praesumptie, dan alleen die, welke des noods ontleend kan worden uit eene lang niet geheel zekere verklaring eener enkele plaats, de straks behandelde van LIVIUS, en die praesumptie zelve is reeds in aanmerking genomen onder de gronden tegen 304; daar heeft het argument veel grootere kracht en die grootere kracht is ontoereikend.

MOMMSEN[22] erkent gereedelijk, dat de censoren destijds bij magte waren, zoo groote veranderingen in den staat te brengen. Die 't betwijfelen mogt, bedenke slechts, dat naar 't geen volgen zal de verandering formeel geheel binnen de bevoegdheid

---

22) Bl. 94. 108. Daar haalt hij ook LIVIUS XL. 51 aan, voor het jaar 201.

der censoren viel, ten minste uit niets blijkt het tegendeel. Het komt er dus op aan, na te gaan of de censoren genoeg politieke magt bezaten, om hunne bevoegdheid in zoo ruimen zin te doen gelden. Het zal blijken, dat de censoren van 304, en zij alleen, die magt kunnen gehad hebben.

Laat ons dus de schaduw van 220 laten varen; faalt ons bewijs, men keere vrij daartoe terug. En 241 als tijdstip der herziening is onwaarschijnlijk om de volgende redenen.

Straks is ontwikkeld, waarom de herziening der kieswet naar alle waarschijnlijkheid gepaard ging met eene nieuwe indeeling der vrijgelatenen in de stammen. Deze verandering van indeeling was eene gewigtige zaak. Ze heeft te *Rome*, voor zoover wij weten, driemaal plaats gehad. In de thans bestaande boeken van Livius komt ze tweemaal voor, en bekleedt eene gewigtige plaats in zijn verhaal. Eene derde indeeling der vrijgelatenen was in het verloren twintigste boek beschreven; de steller der inhoudsopgaven rekende dit punt van zooveel gewigt dat hij het in zijne *epitome* opnam, en hij is thans onze eenige zegsman. Maar dat zulk eene veranderde indeeling in 241 zou zijn ingevoerd, zal zelfs een verdediger van dit tijdstip niet ligt in ernst beweren.

Dionysios zegt, dat de verandering der constitutie volgens *centuriae* uit zekere krachtige noodzakelijkheid ontstond. Welke deze in het jaar 241 geweest zou zijn, is moeijelijk te gissen.

De ééne der beide censoren van 241 was Marcus Fabius Buteo. Hij behoort tot die klasse van personen der geschiedenis, waartoe Leonidas en Xanthippos gebragt kunnen worden: slechts ééne daad van zijn leven is bekend en die eene heeft zijnen roem gevestigd. Vijf en twintig jaren later, in het noodlottige jaar van *Cannae*, werd hij op min wettige wijs met onbeperkte magt bekleed, om honderd zeven en zeventig van de driehonderd senatorsplaatsen aan te vullen [23]. Die taak volvoerde hij in weinige uren, op eene wijze, welke de quaestie van vorm en de wezenlijke moeijelijkheid even gelukkig oploste, met echt waardige gestrengheid en den fijnsten politieken tact; strict

23) Liv. XXIII. 22. 23.

regtvaardig en tot hooge voldoening van het geheele Romeinsche volk. Die gewigtige post was aan hem opgedragen, omdat hij destijds de oudste gewezen *censor* in leven was. Het zou niet wel onvermeld zijn gelaten, indien BUTEO als *censor* eene wetsherziening had geleid, van nog gewigtiger maar gelijksoortigen aard als het aanvullen van den senaat: daarin zou eene allerbelangrijkste bijkomende beweegreden gelegen zijn geweest, om juist aan hem dat groote vertrouwen te schenken.

Al deze gronden berusten op het stilzwijgen der oude schrijvers over bepaalde punten. En er is waarheid in het zeggen der ouderwetsche *dialectici*, dat men zich van zulke argumenten *ex silentio* onthouden moet. Zij maken de redenering onzuiver, er blijft te veel speling voor onvoorziene gevallen. Laat ons zien wat een ander argument uitwerkt.

Het jaar 241 was het laatste van den eersten Punischen oorlog. Die oorlog had plotseling een onverwacht einde. Toen de *Karthagers* den moed opgaven, waren hunne middelen niet meer uitgeput dan die der *Romeinen*: de laatste ramp had de *Karthagers* getroffen, maar *Rome* had welligt nog meer geleden. De zeeheld van de *Aegatische* eilanden moest bijna onder de muren zelf van *Rome* een geregelden veldtogt tegen *Falerii* ondernemen. De *Tiber* trad buiten hare oevers, en vernielde het laag gelegen deel der stad; een ontzaggelijke brand verdelgde rondom het *forum* een van de schoonste wijken van *Rome*, en den heiligen tempel van VESTA. Niets kan duidelijker zijn, dan dat eene veelomvattende verandering van groot gewigt in de binnenlandsche politiek van *Rome* onder zulke omstandigheden niet voorbereid had kunnen worden, dat ze onder het *auspicium* van zulke *prodigia* nimmer zou zijn tot stand gekomen.

Dus hebben wij ons thans met de argumenten voor het jaar 304 bezig te houden. Voor 241 blijft nog één grond: overeenstemming der resultaten van MOMMSEN, welke dit jaar verdedigt, met uitkomsten van BÖCKH omtrent het muntwezen [24]. Maar het zal geoorloofd zijn, aan die vraag hare plaats later

---

24) MOMMSEN bl. 108. BÖCKH, *Metrol. Unters.*, vooral bl. 411 vlg.

aan te wijzen, terwijl het onheusch ware, mijne lezers nog langer door allerlei voorwerk van de hoofdzaak af te houden.

Het komt er daarom thans op aan, duidelijk te maken, welke omstandigheden het jaar 304 als dat der groote wetsherziening aanwijzen. Maar ik heb welligt meer aanspraak op den dank mijner lezers, indien ik niet het dorre geraamte van een betoog opsla, maar hun het levende beeld van het *Rome* der Samnitische oorlogen voor oogen stel, en de redenering tot een verhaal herschep.

Tien jaren vóór het sluiten van den vrede was het keerpunt, waarop het heldhaftige volk der *Samniten* in stellige minderheid tegenover de *Romeinen* geraakte[25]. Niet dat zij daarom den moed zouden hebben opgegeven. Nog tien jaren streden ze onafgebroken: twee bloedige oorlogen, een tijdvak van tachtig jaren, ging de geheele onderwerping vooraf, die eerst na de nederlaag van koning PYRRHOS plaats had. Nog leefde, nog bestuurde het volk der *Samniten*, met onovertroffen talent en kracht, CAIUS PONTIUS, de overwinnaar van *Caudium*; nog twee en twintig jaren was hij de ziel van zijn volk, dat eerst met zijnen dood ophield, voor de *Romeinen* geducht te zijn. De *Romeinen*, de doodvijanden en geschiedschrijvers van zijn volk, hebben ons ten minste den naam en de daden van éénen veldheer overgeleverd, waardig om naast hem genoemd te worden, van GELLIUS EGNATIUS. Den reuzenstrijd bij *Sentinum*, den tweeledigen slag van *Aquilonia* hadden de *Romeinen* nog te winnen eer zij zich meesters der *Samniten* mogten noemen, en eene taktiek, bijna zoo ontwikkeld als bij linieinfanterie vóór de uitvinding der vuurwapenen slechts denkbaar is, moest haar uiterste doen om die resultaten te bereiken. Maar het regtstreeksche gevaar voor *Rome* was uitzondering geworden. Nog kon het gebeuren, dat *Rome* ongedekt was indien de veldheeren zich te ver waagden, nog kon het indringen van Gallische horden, door bekwame bondgenooten volgens een groot plan geleid, *Rome* voor een oogenblik aan den rand des verderfs brengen, maar dit was geheel buiten den gewonen loop van zaken;

---

25) NIEBUHR, *R. G.* III. 40⁶/₇. 42³/₄.

van nu af aan streed *Samnium* voor zijne onafhankelijkheid en niet meer voor het oppergezag.

En *Rome* begon te bloeijen. Een der stelligste teekenen van het wijken der barbaarschheid is het opklimmen van niet krijgshaftige mannen tot de hoogste staatsambten. En APPIUS CLAUDIUS, de Blinde, een der hoofdfiguren van dezen tijd, mag ruw hebben toegeschenen aan de rhetoren uit de eerste eeuw na CHRISTUS, zelfs aan CICERO, maar zijne tijdgenooten ergerden zich, dat een verwijfde en lafhartige prater hunne legers zou aanvoeren, en moesten onwillig erkennen, dat ze van hem fijn leerden spreken, zelfs terwijl zij hem bitter en met regt verweten, dat hij hunne stoute daden niet vermogt na te volgen [26]. Hij was beroemd door welsprekendheid, beroemd door regtskennis. Zijne wilskracht, zijne stijfhoofdige onverzettelijkheid waren voorbeeldeloos. »Vier krachtvolle zonen, vijf dochters, zoo »groot een huis, zoovele clienten bestuurde APPIUS, oud en blind," zegt CICERO [27]. Hij had niet alleen grooten invloed, maar onbeperkt gezag over de zijnen, »zijne slaven vreesden hem, zijne »kinderen eerbiedigden, allen beminden hem." Moet de laatste trek voor eene vergoëlijking van den lofredenaar des ouderdoms gehouden worden, of was misschien in CLAUDIUS' huisgezin blinde gehoorzaamheid eene tweede natuur geworden? Even onwrikbaar, schold hij den weifelenden senaat tot het afbreken der onderhandelingen met PYRRHOS, bleef hij *censor*, vierdehalf jaar na den wettigen tijd, door eene chicanerende exceptie en het gansche volk ten trots, zoo hoonde hij het volk bij de verkiezingen, de hoogere standen door zijn heulen met de demagogen, den senaat door mannen binnen het raadhuis te leiden, wier vaders in slavendragt, met krijt over de voeten, aan de deur dierzelfde *curia* op den last van menig nog levend *senator* hadden staan wachten. APPIUS CLAUDIUS werd *censor*. Wat de aard der *censura* was, kan reeds uit het bovenstaande eenigermate worden afgeleid. Het opmaken der registers van kadaster en burgerlijken stand, het oppertoezigt over de publieke werken met ruime beschikking over de schatkist, eene zeer uitgebreide

---

26) LIV. X. 19. 22. 25. *Dial. de Orat.* 18. CIC. *Brut.* XVI. 61.
27) *De Senect.* XI. 37.

bevoegdheid, ieder burger uit het volk wegens loutere ondeugden te laken of te straffen, groote invloed op het benoemen der senatoren, zeer waarschijnlijk reeds toen het verpachten der belastingen, waren vijf jaren lang in de handen van eenen eigenbaatzuchtigen aristokraat, van grooten persoonlijken rijkdom en invloed, magtige familieconnexies, eenen ontembaren tot eigenzinnigheid overslaanden wil, zonder *scrupules*, van groote regtskennis, onovertroffen welsprekendheid, diepe verachting voor zijne medemenschen, onbegrensde heerschzucht en trotschheid, en dien eene onwaarheid zoo min iets kostte als eene inconsequentie die in zijn voordeel zou werken.

Na dien afstootenden persoon en de weinige reactionairen die hem volgden is het verkwikkend, het oog op den grooten Fabius te vestigen. Quintus Fabius Rullianus, de uitstekendste man van zijn geslacht en niet alleen in naam een der grootste *Romeinen* die immer geleefd hebben, is een waardige *type* van dat voortreffelijk soort van menschen, de intellectueel ontwikkelde, eenig ware aristokraten, de eigenlijke *gentlemen.* Een tweede Caesar op wettig terrein, een Scipio, slechts in ruwer eeuw, heeft hij blijken van een groot en goed karakter gegeven zoo als slechts weinig personen in de geschiedenis: niets is verhevener dan zijne zelfbeheersching, toen hij voor het welzijn des vaderlands het woord uitsprak, dat alleen in staat en alleen voldoende was om zijnen doodvijand met onbeperkte magt boven hem te plaatsen, niets is roerender dan zijne vaderlijke vriendschap voor den edelen, vurigen Decius, dan zijne innige liefde tot zijn onwaardigen zoon, den niets beteekenenden Gurges. Tweemaal in zijn leven stond hij smeekende voor den senaat, eens aan 't begin zijner loopbaan, om niet met den dood gestraft te worden wegens de luisterrijke zege van *Imbrivium,* die hij tegen 't opperbevel des dictators gewaagd en gewonnen had, eens in roemrijken ouderdom, om dienst te mogen nemen onder zijn eigen zoon en diens nederlagen te wreken; maar ook voor hem stonden eenmaal smeekende vertegenwoordigers van den senaat, meer dan eens was hij *Romes* redder van een wissen ondergang, hij leverde meer en grootere en gelukkiger en beslissender veldslagen dan een zijner tijdgenooten, en overtrof door staatkunde zijnen krijgsroem. Den grootsten veldheer van

zijnen tijd mogen wij hem niet noemen: de ultra's die aan FABIUS zijne meerderheid niet vergaven kenden aan PAPIRIUS CURSOR den voorrang toe, zoo als sommigen aan MOREAU boven BONAPARTE, en dat oordeel is in de geschiedenis overgegaan: wij hebben allen grond om het te betwijfelen maar kennen te weinig feiten om het te wederleggen. Maar de naam MAXIMUS, welken de dankbare tijdgenoot hem na zijn censorschap gaf, was niet eene bloote pligtpleging zoo als bij enkele andere verdienstelijke mannen [28], de geschiedenis heeft dien bevestigd, en zoodra de ware Romeinsche historie meer populair geworden zal zijn, wacht hem een hoogere roem dan CINCINNATUS en CAMILLUS en FABRICIUS, en zijn naneef, den veel te hoog geschatten Talmer. Hij is de ware groote man dezer eeuw, de goede geest van *Rome* zoo als APPIUS CLAUDIUS *Romes* kwade geest was, hij was de gerijpte, volledig gevormde man, DECIUS en VOLUMNIUS slechts verhevene knapen.

De groote meerderheid der patriciers, verreweg het sterkst, zoo al niet in aantal dan toch in politieke beteekenis, werkte over het geheel met FABIUS zamen; vooroordeel, en eigenbaat, en bekrompenheid, en adeltrots vonden een al te gewillig hoofd in APPIUS CLAUDIUS. De magtige plebejische partij had destijds uitstekende aanvoerders. LUCIUS VOLUMNIUS, een der voornaamste van deze, wordt door zijn bijnaam FLAMMA voldoende gekenschetst: het volk en misschien hij zelf rekenden dien naam nog niet genoeg voor zijn verslindenden ijver, en hij verkreeg eenen tweeden naam van gelijke bedoeling, dien van VIOLENS. Hij was een van *Romes* beste veldheeren, ijverig, voortvarend en gelukkig: daarbij had hij zekere naïveteit die hem voor staatsman minder geschikt maakte, maar zijnen persoon in de geschiedenis eene nieuwe aantrekkelijkheid geeft. Niets is interessanter dan de strijd tusschen zijne opregte, *brusque* onervarenheid, en de arglistige sluwheid van APPIUS CLAUDIUS, zoo als LIVIUS die verhaalt [29]. Hij handelde in overeenstemming met FABIUS en DECIUS; zij hadden onder hem bevel gevoerd, en wederkeerig besliste hij met edele zelfverloochening hunne

28) NIEBUHR, *R. G.* III. 589.
29) X. 18. 19.

verkiezing tot consuls in het jaar van *Sentinum*, en streed onder hen in dien gedenkwaardigen slag tegen de vier volken. Ook zijne vrouw, eene patricische uit het aloude huis der VIRGINII, koos dezelfde partij in staatszaken met even veel ijver en dezelfde fierheid [30].

Nog belangrijker is de andere leider der plebejers op het *forum* en in het veld. De roem der DECII berust grootendeels op hunnen heldendood, maar het ware onbillijk daarin hunne eenige verdienste te zoeken. PUBLIUS DECIUS, de vader, had de grootheid van het huis gevestigd: met snellen veldheersblik redde hij bij *Saticula* het ingesloten Romeinsche leger door grootsche zelfopoffering, en zich en zijne togtgenooten door beleid en tegenwoordigheid van geest; hij was de uitstekendste plebejer waarvan de geschiedenis gewaagt onder al degenen welke den senaat, met de wapenen in de hand, de bekrachtiging der Licinische wetten afdwongen; hij viel tegen de *Latijnen* en *Campaniers*, door eigen wil, en zelfopoffering was de laatste daad van zijn leven zoo als zij de eerste van zijnen roem was geweest PUBLIUS DECIUS, de zoon, voltooide in den staat wat zijn vader begonnen had, en viel, op dezelfde wijze, in nog hagchelijker strijd, op nog beslissender oogenblik. PUBLIUS DECIUS, de kleinzoon, had het ongeluk de wapenen van geestdrift en bijgeloof tegen de sceptische *Grieken* te keeren, maar de spot van PYRRHOS werd in het bloed des dapperen uitgewischt, die ook zonder *devotio* voor het vaderland wist te sterven. De tweede dezer edele mannen is de tijdgenoot van APPIUS CLAUDIUS, een van de bewerkers der wetshervorming. Ridderlijk als VOLUMNIUS bestreed hij den vreemden en den binnenlandschen vijand; zijn edel, open gemoed vormde eene innige vriendschap met den grooten FABIUS, dien hij als eenen vader, die hem als een jongeren broeder behandelde. Edele verontwaardiging over nietige listen, een krachtig gevoel van eigenwaarde, brandende ijver voor het welzijn van *Rome* en van *Romes* plebejers waren onder de hoofdtrekken van zijn karakter. De plebejers kunnen de hooge priesterambten niet bekleeden, smaal-

---

30) LIV. X. 23.

de APPIUS CLAUDIUS, toen het werd voorgesteld ook hen toe te laten, zij zijn het niet waardig, hun bloed is te onrein om de goden te naderen [31]. Zoo dachten nog vele patriciers, en APPIUS sprak niet alleen. Maar met verachtenden toorn riep DECIUS voor het volk het beeld van zijnen vader terug, zoo als menigeen der aanwezigen hem gezien had: in Gabijnschen dos, met den voet op den speer, zoo als hij zich midden in 't gewoel van den slag had doen wijden tot een zoenoffer voor het volk en de legioenen van *Rome*. »Toen hadden de onsterfelijke go»den PUBLIUS DECIUS rein en heilig geoordeeld, even als of zijn »patricische ambtgenoot MANLIUS zich had doen wijden; zou de»zelfde PUBLIUS DECIUS, om godsdienstplegtigheden voor het volk »te doen, niet in aanmerking hebben kunnen komen? Was dàt »het gevaar, dat de goden zijne gebeden minder zouden verhoo»ren, dan die van APPIUS CLAUDIUS [32]?" Zoo sprak hij, en toen hij het lot der wet had beslist en zelf gekozen was om de godsdienstige plegtigheden voor het volk te verrigten, bragt hij zich op het veld bij *Sentinum* ten zoenoffer even als zijn vader. »Voor mij uit," riep hij na 't uitspreken der formule, »schrik »en vlugt, moord en bloed, voor mij uit de toorn der hemel»sche, der onderaardsche goden, ramp en verderf op standaar»den en wapenen des vijands." Zoo stortte hij zich in de drommen der *Galliers*, streed en viel, en rondom en op hem, gelijk hij 't gebeden had, zonken *Galliers* en *Samniten* in denzelfden ondergang neder. Die man, en gelijkgezinden met hem, leidde de derde groote partij te *Rome*, de gezeten plebejers, den gegoeden burgerstand, de welgestelde landeigenaars; zij waren vol ijver en kracht, trotsch op hun ontluikend politiek leven, nog weinig ervaren in staatszaken, maar alleen door gebrek aan oefening, de partij aan welke de toekomst behoorde, die in het tegenwoordige reeds magtig was, hare kracht gevoelde en met blijde hoop voorwaarts streefde.

Maar dreigend en ongedurig woelden ook te *Rome* die demokratische driften, wier bestaan voor weinige jaren naauwelijks erkend werd, en thans, tot walgens toe, in redenering en

---

31) LIV. X. 6. 7.
32) LIV. X. 7. 28. Zie voor het volgende ook NIEBUHR, *R. G.* III. 64¾.

declamatie te pas en te onpas wordt aangebragt door mannen van elk volk en elken stand. De billijke wrok van den man die zijne minderen over zich verheven ziet, de kleingeestige nijd tegen elkeen die vlak boven ons staat, de opeenhooping van armen die in elke groote stad plaats heeft, de lage ambitie van magtelooze eerzuchtigen en de droomen van politieke beunhazen, menig wezenlijk onregt zoo als elke maatschappij, vooral eene zoo weinig gevormde als de Romeinsche toen was pleegt met zich te voeren, dit alles had ook te *Rome* een heerleger gekweekt van menschen die niets hadden, en hun een bitteren haat tegen hen ingeboezemd, die te veel hadden. De ongelijkheid der fortuinen was te *Rome*, van begin af aan, schrikbarender dan elders. De Romeinsche aristokratie, patriciers en plebejers, heeft het gemeen ten allen tijde schreeuwend onregt aangedaan. De billijkste wenschen der onderdrukten werden geweigerd, en nimmer toegestaan, eer ze met geweld veroverd werden. Die zich voor het volk verdienstelijk hadden gemaakt, trof de bittere haat der hoogere standen, trof het lot van Manlius en Maelius, van Genucius en Licinius Stolo. Die het volk onderdrukte was een halfgod: Cincinnatus, en Camillus, en Papirius Cursor: de lievelingen der patriciers waren Coriolanus, die het volk door uithongering zijne tribunen wilde ontrooven, en Kaeso Quinctius, die uit moedwil een plebejer vermoordde, en dagelijks op klaarlichten dag het wetgevende volk van het *forum* jaagde, en Servilius Ahala, de moordenaar van Maelius: de *type* der patriciers waren de Claudii; maar Spurius Cassius moest sterven, zoo als vierdehalf eeuwen later de Gracchen, maar onder geregtelijke vormen als ware hij een misdadiger. De plebejer mogt geene patricische huwen, hij was onrein. Hij mogt geen overheidsambt bekleeden, de goden wilden het niet. Hij mogt zijn bloed aan het vaderland geven, maar als gemeen soldaat. Aandeel aan den veroverden grond kwam hem toe, dat nam de patricier. Kunstmatige schulden overstelpten hem, maar hij was het immers den edelen grondeigenaar verschuldigd: deze neme hem, sla hem in boeijen, verkoope hem zelf, mits in den vreemde. Wat wet is, mag de plebejer niet weten. Toen dat veroverd was, mogt hij niet weten wat regtspleging was, volgens welke vormen, zelfs op

welke dagen regt gesproken zou worden, maar dit alles moest hij zijnen *patronus* stukje voor beetje afvragen naar mate hij 't behoefde. Tweehonderd jaren lang was die toestand bestreden, en nog bestonden enkele zijner ergste gebreken. Maar de laagste hartstogten van het volk werden gereedelijk voldaan. De gemeene *Italiaan* vond als *bravo* huurders in de dagen van SICCIUS en GENUCIUS zoo goed als in die van ROSSI. Ieder edel *Romein* ging door de straten met eene bende hongerige clienten achter zich, met dolken in den *sinus*. Koren en zout werden met kwistige hand sedert onheugelijke tijden aan het gepeupel voorgeworpen, opdat het niet het goed der rijken verslinden zou, en het gemeen was beurtelings lafhartig en kruipend zoo als de volgelingen van MAELIUS en MANLIUS, of razend van vernielzucht gelijk het rot van APPIUS HERDONIUS en de horden die bij *Lautulae* opstonden. Onder zulk een graauw vervielen de vrijgelatenen, dikwijls edele, krijgsgevangene leden van een ongelukkig volk, beschaafde *Etruriers*, krachtige burgers van *Samnium*, al te fijn gevoelige *Campaniers*, soms een of ander *Griek* uit *Beneden-Italie*, uit het groote *Tarente*, uit *Kroton*, eenmaal de zetel der *Pythagoreers*, of het magtige en weelderige *Syrakuse*. Wanneer zulk een man niet in wanhoop verviel moest hij zijne meerderheid over zulk eene omgeving diep gevoelen en doen gevoelen, en de meeste vrijgelatenen hadden in hunne particuliere omstandigheden weinig reden tot klagen. Maar hunne politieke stelling was beneden hetgeen zij vermogten, en was voor bijna onbeperkte verbetering vatbaar. Er volgde wat te verwachten was. De vrijgelatenen, de clienten die voor hunne heeren intrigeerden en het volk voor eenen CLAUDIUS of PAPIRIUS naar het Marsveld dreven, konden elk oogenblik op de gedachte komen hunne magt in hun eigen belang te gebruiken, en dan beschikten zij over een groot deel van het volk, zij maakten, zelf, een aanmerkelijk deel van het volk uit.

Het tijdstip kwam, waarop zij hunne magt zouden leeren kennen en gebruiken. CNAEUS FLAVIUS ANIUSZOON, een man van buitengewone bekwaamheden, was klerk bij APPIUS CLAUDIUS dien welligt ook zijn vader als slaaf gediend had. Misschien op aanstoken van CLAUDIUS zelf, misschien door eigen gevatheid ont-

hulde hij twee der grootste patricische geheimen, de regtsvordering, immers mag men 't wel voor uitgemaakt houden dat deze met het naar hem genaamde Flavische regt bedoeld wordt, en den almanak, ten minste in zooverre als de dagen betrof waarop regt gesproken werd, maar het is niet wel geloofelijk dat de patriciers deze lang verborgen zouden gehouden hebben indien de kennis van den almanak zelven eenigzins uitgebreid ware geweest. Een schrijver der oudheid beweert, dat het boek over regtsvordering door APPIUS CLAUDIUS geschreven, en door FLAVIUS slechts ontvreemd was [33], een ander, met veel meer waarschijnlijkheid, dat hij *op raad* van CLAUDIUS de *fasti* verzameld heeft [34], en inderdaad de trotsche patricier moest aan de *proletarii* een buitengemeen geschenk verleenen om ze op zijne hand te krijgen. Zulk heulen der ultra-aristokraten met het laagste gemeen is niet ongewoon en in het geval van APPIUS buiten twijfel, en men doet hem geen onregt door aan te nemen, dat als hij een bepaald doel voor oogen had het hem geheel onverschillig was, of zijn stand, of geheel *Rome*, daarbij wonnen of leden. Sommige deelen dezer voorstelling kunnen betwijfeld worden indien men slechts op ééne zeer bekende plaats van CICERO let [35], maar de overige getuigen, en CICERO zelf op andere plaatsen, en de ware verklaring der eerste, leiden tot het hier ontwikkelde resultaat.

Op welke wijze CNAEUS FLAVIUS, door naauwkeurig op te merken, te combineren, den eenen regtsgeleerde over dit punt, eenen anderen over een tweede te raadplegen, *assidue consultando* zegt PLINIUS, ongemerkt eene vrij volledige handleiding tot regtsvordering kon opstellen, dit alles na te gaan zou ons hier te vèr afleiden. Maar de bekendmaking kon mislukken, wanneer zij niet van eene wettige overheid uitging. FLAVIUS, om 't even of hij al dan niet door CLAUDIUS ondersteund werd, was

---

33) POMPON. l. II. § 7 ff. de orig. iuris.

34) PLIN. *H. N.* XXXIII. 6.

35) *pro Mur.* XI. 25, vgl. ook *ad Att.* VI. I. 18, maar vooral VI. I. 8. en *de Orat.* I. XLI. 186. De plaatsen staan verzameld in ORELLI's *Onomasticon* bl. 255, op den naam FLAVIUS. Zie vooral over de geheele quaestie NIEBUHR *R. G.* III. $5\frac{36}{48}$.

er op bedacht zulk een ambt te verwerven. Aan de plebejers werd voorgespiegeld, wat groote zaken FLAVIUS aan hun hoofd verrigten zou, de vrijgelatenen ondersteunden den man uit hun midden, CLAUDIUS die werkzaam geweest was om FLAVIUS te bewegen tot het verzamelen der *actiones*, die voor de zoons der vrijgelatenen zelfs den senaat open gesteld had, koos zeker dezelfde zijde, menig plebejer ook van DECIUS' partij stemde liever voor zijns gelijken dan zelfs voor plebejische *nobiles*, en in een der jaren waarin de beide curulische *aediles* plebejers moesten zijn, werden de gematigde patriciers en plebejers door het gemeen en de aristokratische ultra's overstemd: twee zoons van oudconsuls, daaronder de zoon van den beroemden *dictator* CAIUS POETELIUS die het lot der arme schuldenaren verbeterd had, bleven in de minderheid reeds tegen QUINTUS ANICIUS van *Praeneste*, nog voor weinige jaren een vreemdeling [36]. Maar aan het hoofd der lijst stond CNAEUS FLAVIUS ANIUSZOON, en dezelfde *libertino patre natus* werd bij de plebejische verkiezingen van dat jaar of reeds vroeger [37] volkstribuun.

Algemeene verslagenheid heerschte te *Rome*. Die zich herinnert, welken indruk sommige verkiezingen te *Parijs* in het voorjaar van 1850 gemaakt hebben, die weet, hoe onder ons eigen rustig volk honderden bij enkele verkiezingen te moede zijn geweest en bij enkele verkiezingen te moede zouden zijn indien zij plaats hadden, hij zal ligtelijk begrijpen, welke wanhopige woede zich van den fatsoenlijken stand te *Rome* meester maakte. De stad was als in rouw. De senatoren legden hunne gouden zegelringen af, als bij eene algemeene ramp. De ridders ontnamen aan hunne strijdrossen de zilveren hoofdstukken, hun voornaamsten tooi. Zelfs aan ANICIUS werd eer bewezen, om FLAVIUS te meer smaad aan te doen. FLAVIUS beantwoordde trots met trots. Rondom het *forum*, het gansche

---

36) Qui paucis ante annis *hostis* fuisset bij PLINIUS t. a. p. Mij dunkt deze vertaling de juiste, in de overoude beteekenis van het woord, hoewel NIEBUHR *R. G.* III. 40⁴/₆. 54³/₅ uitdrukkelijk »vijand" vertaalt. PLINIUS putte hier uit zeer oude bronnen.

37) Denkelijk het laatste, volgens LICINIUS MACER bij LIVIUS IX. 46. Hij is stelliger en behandelt het punt van tijdorde meer opzettelijk dan PLINIUS *H. N.* XXXIII. 6, die anders zeer goed ingelicht is.

jaar door, stond zijn kalender. De invloed van het Flavische regt deed zich overal gevoelen. Zijnen ambtgenoot, die ziek was, bezocht hij gelijktijdig met de jonge patriciers, en toen deze hem niet het gewone eerbewijs bragten, op te staan en hem te groeten, plantte hij zijn curulischen zetel in het vertrek, vlak voor de deur, en hield hen daar gezeten in de zaal zoo lang hem goed dacht, terwijl zij hem, hunnen vijand, den *aedilis*, met leede oogen moesten aanzien. De partij die hem gekozen had, de *turba forensis* zegt Livius [38], was sterk geworden sedert het censorschap van Appius Claudius. Deze had te vergeefs getracht, zich het overwigt in den senaat te verschaffen door zoons van vrijgelatenen tot leden te maken; »*nu verdeelde* »*hij de minderen over alle stammen*, en bedierf *forum* en Mars- »veld, plebejische en algemeene verkiezingen; sedert dien tijd »was het volk in twee partijen verdeeld: het gezonde volk, be- »schermer en volgeling der welgezinden, tegenover de factie »van het stadsgemeen, de *factio forensis*, totdat Fabius en Decius »tot censoren benoemd zijn: toen heeft Fabius, om den wille »der eendragt, en opdat niet de verkiezingen in handen der meest »schamele burgers zouden zijn, de geheele *turba forensis* uit- »gesloten, tot vier *tribus* beperkt, en deze de stedelijke genoemd; »men zegt dat dit met zooveel dank ontvangen is, dat hij den »bijnaam Maximus, die hij door zooveel overwinningen niet ver- »kregen had, door deze wijze indeeling der standen verwierf »(*hac ordinum temperatione*)." Enkele onnaauwkeurigheden loopen ook hier onder, de vier stedelijke stammen en hun naam *tribus urbanae* zijn zeker veel ouder dan Rullianus, maar uit het geheel blijkt, dat Livius hier eene gewigtige regeringsdaad van Fabius, eene verschillende indeeling der standen op het oog had. Stel dat Livius weet dat de aard der »Centurienconstitu- »tie" veranderd is geworden, maar niet wanneer dit geschied is, dat hij de verandering van Fabius voor zeer gewigtig houdt maar haren wezenlijken aard slechts voor een gedeelte doorziet, dan is hij geheel geregtvaardigd, bij gelegenheid der inrigting van Servius Tullius te spreken gelijk hij doet, en toch

38) IX. 46, met Niebuhrs omzetting, *R. G.* III. 550.

hier niet meer te zeggen. LIVIUS was geen staatsman, door deze onderstelling geschiedt hem zeker geen onregt. Men ga slechts na, welk denkbeeld hij zich van de magt van *Rome* en zijne oudste naburen maakt, of eene andere quaestie uit velen, om in te zien, dat men den rijk begaafden geschiedschrijver geen politiek doorzigt kan toekennen.

Dit in het oog gehouden komt LIVIUS bijna geheel als zegsman van het boven door ons ontwikkelde op. Hij getuigt van den invloed van FLAVIUS en CLAUDIUS, van hunne zamenwerking tegenover FABIUS en DECIUS, van het vernietigen van hunnen invloed door de *censura* der laatstgenoemden, bij welke gelegenheid de indeeling der standen eene belangrijke wijziging ondervond, die van FABIUS uitging, die in gewigt, naar het oordeel der tijdgenooten, de krijgsdaden van dien populairen held nog overtrof, en voor 't minste bestond uit het terugbrengen van het ergste graauw tot vier bepaalde stammen; buitendien spreekt LIVIUS nog van eene andere bepaling, die met de magt der censoren over de ridders in verband staat. Alles feiten, die een deel uitmaken van het geheel zoo als het hier voorgesteld wordt, enkel aannemende, dat LIVIUS dit geheel niet kent. En zijne onkunde dááromtrent blijkt uit nog eene andere omstandigheid. FABIUS bragt de *turba forensis* tot vier *tribus* terug: dit was na de wetsherziening van belang, want toen werd naar *tribus* gestemd. Vóór de herziening der kieswet deed het er niets toe, want toen hadden de *tribus* geenen invloed op het stemmen; en niemand beweert, dat de kieswet vóór 304 herzien is [39]. LIVIUS dwaalt dus wanneer hij meent, dat APPIUS CLAUDIUS als *censor* door eene veranderde indeeling van het volk over de stammen het overwigt der »marktpartij" — thans zou men zeggen, der barricade-mannen — beslist had. Dan zou dit overwigt terstond na de *censura* van APPIUS zijn toppunt bereikt

---

39) MOMMSEN beweert wel, dat ook onder de inrigting van SERVIUS TULLIUS een diergelijk verband tusschen *centuriae* en *tribus* bestond, t. a. p. XI. bl. 154. Maar hij werkt dit gevoelen niet uit, het is op zich zelf onhoudbaar, en lijnregt in tegenspraak met LIVIUS I. 43, op het einde; en in zooverre als het t. a. p. X. bl. 140 gesteld is, wel onomstootelijk waar, maar geheel ontoereikend om te bewijzen wat hij wil, of hetgeen op hetzelfde neêrkomt, om te wederleggen hetgeen in den tekst gezegd wordt.

moeten hebben, niet acht jaren later, dan zouden de consuls van het tweede jaar van zijn censorschap, die zijne lijst van senatoren casseerden, of uiterlijk de eerstvolgende censoren, die van het jaar 307, ook zijne veranderde volksindeeling gecasseerd of ten minste niet door het sluiten van een nieuw *lustrum* bekrachtigd hebben. Maar de eerste grond is geheel voldoende. De indeeling naar de *centuriae* van Servius Tullius stond met die naar de stammen in geenerlei betrekking, en de *aediles curules* werden naar de *centuriae* gekozen.

Uit alles blijkt, dat de groote magt der *turba forensis* eene omstandigheid was waarvan Claudius partij trok, die hij begunstigde, maar die buiten hem ontstond, uit geheel natuurlijke oorzaken, uit den loop der gebeurtenissen. Zoo hij ze in 't leven had geroepen, zij zou zich, in de jaren na zijne censuur, bij alle verkiezingen hebben laten gevoelen, en daarvan is in de geschiedenis geen spoor. De partij die Flavius volgde is de nasleep van elke hervormende partij, de revolutionaire ultra-demokraten. Ondersteund door Appius Claudius, stak die partij het hoofd op en behaalde in 304 bij de verkiezing van Flavius haar eerste en eenige gewigtig voordeel. Oogenblikkelijk wordt zij verplet en verschijnt eerst weder in den tweeden Punischen oorlog.

Livius heeft over de zaak niet verder nagedacht. Fabius beteugelde het gemeen door het bij vier stammen in te deelen, en wel tegen den wensch van Claudius; genoeg voor Livius of voor degenen uit die hij putte, om aan Claudius een tegenovergestelden maatregel toe te schrijven: geene ongerijmde onderstelling, ware 't niet, dat de *censura* van Appius Claudius vóór de wetsherziening valt. En de gejaagde manier, waarop Livius, hier aan het eind van zijn negende boek, over het censorschap van Fabius en Decius heenglijdt, herinnert levendig aan het even overhaast afloopende vijfde, en zevende, en achtste boek, en bovenal aan het zesde, waar eveneens heen geloopen wordt over de anders zoo uitvoerig verhaalde wetgeving van Licinius, waarvan de draad aan het hoofd van het zevende boek weder opgenomen wordt: men zou bijna meenen dat de schrijver hier perkament te kort gekomen was.

Een toestand zoo als de boven beschrevene eischte voorzic-

ning. De vrijgelatenen en hunne bondgenooten de ultra-patriciers waren magtig onder het volk, zij beschikten reeds over eene geduchte minderheid, die blijken had gegeven, in sommige gevallen meerderheid te kunnen worden. In den senaat waren zij zwak maar niet magteloos. Het bondgenootschap tusschen de kern der plebejers en de groote meerderheid der patriciers, tusschen de partijen van FABIUS en DECIUS was nog lang niet duurzaam. Het berustte voornamelijk op de vriendschap dier beide uitstekende mannen. Het was onbestaanbaar zoodra een van beide partijen den weg eener wijze gematigdheid verliet. Die weg was niet te betreden dan onder groote opofferingen van belang en van eigenliefde. Maar wanneer ooit de beide partijen, om welk gewigtig belang dan ook, tegen elkaar overstaan zouden, waren zij eene gereede prooi voor de beide anderen, voor de slechtste hartstogten van den adel en de slechtste hartstogten van het gemeen. En het was zeer de vraag, of zelfs de vereeniging der verstandige patriciers met de gematigde plebejers op den duur den opstekenden vloed zou vermogen te keeren.

DECIUS was minder bedreigd en minder bevreesd. De zijnen waren niet zonder sympathie voor FLAVIUS, voor dien velen hunner gestemd zullen hebben, van dien de meesten een gewigtig en heilzaam geschenk hadden ontvangen. Waar de persoonlijkheid van FLAVIUS in 't spel kwam, kon men op eene groote meerderheid van den man des volks rekenen, welligt was hij zelfs een tijd lang aan het hoofd eener onbetwistbare meerderheid. Wat FLAVIUS thans was, dat was de vader van DECIUS geweest, behalve alleen ten opzigte zijner afkomst. Maar afkomst was bij de plebejische partij naauwelijks eene aanbeveling, en DECIUS was de man niet, zijne stelling was niet zoodanig, dat hij de opkomst van verdienstelijke mannen uit lagere standen zou hebben tegengewerkt of ongaarne gezien. Nog bestond tusschen patriciers en plebejers de oude afscheiding, nog was de politieke gelijkheid niet voltooid, nog waren de patriciers wederregtelijk in het uitsluitend bezit van kostbare voorregten, en te zwak om zich daarin te handhaven. Maar op CNAEUS FLAVIUS drukte geene persoonlijke beperking, waaraan DECIUS en VOLUMNIUS niet eveneens onderworpen waren.

De vrijgelatene winkelier van het *forum* en de vrijgeborene landbouwer uit *Aricia* of *Tusculum* waren natuurlijke bondgenooten, thans meer dan ooit, nu de vrijgelatenen in hun eigen belang tegenover de heeren streden. De patricier daarentegen, die aan de volksklasse de kennis van den almanak onthield om haar te bemoeijelijken in 't zoeken van haar regt, kan niet wel anders dan als de natuurlijke vijand dier volksklasse beschouwd worden. Het is waar, dat de ultra-demokratie juist voor liberale staatslieden een allergevaarlijkste bondgenoot is. Maar *Rome* had nog zoo weinig blootgestaan aan overmaat van vrijheid, en DECIUS was zoo vol moed en vertrouwen, zoo bewust van zijne kracht, zijne partij beleefde hare schoonste dagen en nam nog gedurig aan kracht toe, men had nog zoo weinig teleurstelling ondervonden van het toekennen van vrijheden, van het begunstigen der laag geplaatste verdienste. Zoo lang de *turba forensis* magtig was, sidderde de patricier op den Palatijnschen heuvel, en was blijde, dat hij zich bij de partij van DECIUS kon aansluiten om het ergste te vermijden. Neem FLAVIUS en de vrijgelatenen weg, en het was ongerijmd te verwachten, dat niet vele patriciers tot de vanen der reactie zouden terugkeeren, het was al te waarschijnlijk, dat zelfs de meest gematigde wenschen der plebejers onverhoord zouden blijven, dat hunne partij van de genade der edelen zou afhangen; en welk een gebruik de Romeinsche aristokratie van hare overwinningen maakte, was te bekend om haar ooit, tot eenigen prijs, weder eene volkomene overwinning te gunnen.

Terwijl derhalve DECIUS en de zijnen over de partij van FLAVIUS oordeelden omstreeks zoo als onze liberalen over RASPAIL en PROUDHON, waren zij echter verre verwijderd om het initiatief tegen hen te nemen, of zonder krachtige beweegredenen tegen hen partij te kiezen. Voor hen was FLAVIUS, indien zij hem hard beoordeelden, enkel een verdoolde vriend. Voor velen van hen was FABIUS slechts een bondgenoot, die gister nog vijand geweest was en het morgen op nieuw kon zijn.

Maar de partij van FABIUS zag dit alles met geheel ander oog en met veel ernstiger bezorgdheid. Hier waren niet de welgemoede *whigs* van DECIUS, hier was de groote *tory*-partij die zich in alle eeuwen en ter aller plaatse gestadig hervormt en

te gronde gaat, die zich hereenigt op elk bolwerk van het verledene en telkens voor den aandrang der hervormers verstuift, die gedwongen is, in bekrompenheid van geest, in verouderde vooroordeelen, in dwang en bijgeloof bondgenooten te erkennen op straf van te niet te gaan, en die ongewenschte medestrijders even welwillend en voorzigtig te behandelen, als de partij der verbetering zelfs de wildste phantasien, de overdrevenste idealen, teugelloosheid en anarchie onwillig moet sparen. Het lot dier partij is het, steeds te wijken, steeds overwonnen te worden, door alle eeuwen heen, op ieder achtervolgend standpunt: ze voert een gestadigen terugtogt uit tegenover verbitterde vijanden, en wordt telkens geslagen met hare verouderde wapenen, die zij eenmaal noode gekozen heeft, omdat dezelfde vijand haar eenmaal met die wapenen telkens dieper en dieper wondde. Het ideaal der hervormers van de eene eeuw is versleten in de volgende, en het kleinood van heden wordt morgen als zonder waardij verworpen, zoodra deze partij ze uit de handen harer bestrijders heeft moeten ontvangen, die reeds weder met nieuwe, even onverwachte, evenmin gewenschte, in het oog van duizenden dikwerf ongerijmde eischen en plannen voor de deur staan. Zulk eene partij kan niets anders bereiken, dan haren terugtogt met eere te doen, met talent te besturen: ze heeft enkel keus van opofferingen, ze moet telkens nagaan, wat deel van hare stelling al weder onhoudbaar is en opgegeven moet worden. Toch kan die partij, op deze wijze, eene schoone rol in de geschiedenis vervullen, de rol van CIMON en van FABIUS, de rol van MARIA THERESIA en van ROBERT PEEL. Deze partij, en zij alleen, was regtstreeks en onmiddellijk bedreigd, zij de opregte en gematigde conservativen moesten den bestaanden staat van zaken tot in zijne gebreken toe verdedigen, en die boven allen gebruik en misbruik van dien toestand hadden gemaakt, heulden met den gemeenschappelijken vijand. Maar hier was geen tijd tot gemoedelijke klagten, hier moest gehandeld worden; immers die partij zag klaar en duidelijk de anarchie in 't verschiet wanneer men op denzelfden weg voortging, die partij had het grootste aandeel in het bewind en de meeste verantwoordelijkheid voor den loop van zaken, en het meest te verliezen bij eene omwenteling. Die kon nog voorko-

men worden. Nog was er ééne der drie andere partijen met die men zich eerlijk kon verstaan, al moest het groote offers kosten. Een afdoende maatregel, bij tijds uitgevoerd, kon nog van de anarchische meerderheid der volksvergaderingen een gedeelte aftrekken, genoegzaam om aan de minderheid nog ééne overwinning te verschaffen.

Twee wegen stonden voor FABIUS open. De vrijgelatenen hadden te veel of te weinig invloed op den staat. Te weinig, want zij waren de talrijkste, de meest gegoede, intellectueel meest ontwikkelde klasse, en slechts een gering deel van hun gewigt lag op de officiéle schaal. Te veel, want dat geringe deel deed den evenaar overslaan tot den kant der niet Romeinsche, niet vrije, heimelijk vijandige partij, tot dien der moreel meest gevaarlijke, in kwaden zin politiek meest gevormde, meest geduchte, tot regeringloosheid meest geneigde klasse. Wij in de negentiende eeuw kunnen ligt betreuren, dat het meest ontwikkelde deel des volks bij het meest stationaire, het onafhankelijk denkende bij het slaafsche, de winkelier en ambachtsman bij den landbouwer, het Grieksche en Samnitische ras bij het Latijnsche moest achterstaan. Maar voor een Latijnschen staatsman aan het hoofd van een Latijnsch volk moest die laatste beweegreden, met overwegende kracht, in geheel tegenovergestelden zin werken: trots al hunne voordeelen konden de vrijgelatenen niet boven de vrijgeborenen, de gewezen vijanden, de slaven van gister niet boven de burgers van reeds honderd jaren herwaarts worden verkozen. Zoo werd dan FABIUS door den aard der zaken er toe genoopt, de eerst kortelings verrezen magt der vrijgelatenen binnen hare oude grenzen en nog verder terug te dringen en in hare geboorte te verstikken, en de stiefzonen van *Italie*[40] te onderdrukken om de echte kinderen te behouden. Want eene noodzakelijke eigenschap van zijn redmiddel moest het zijn, de belangen van vrijgeborenen en van vrijgelatenen in lijnregte tegenspraak te brengen, en elk plebejer tot eene keus tusschen DECIUS en FLAVIUS te dwingen.

---

40) Quibus Italia noverca est. SCIPIO AEMILIANUS bij VALER. MAX. VI. 2.

Om dit te doen, moest hij op de partij van DECIUS geheel kunnen rekenen. En straks is gebleken, dat daartoe groote offers noodig waren, dat men van die partij een gedeelte moest afrukken, hetwelk tot nog toe haar natuurlijke bondgenoot geweest was. Maar verwonderlijk wel gevonden was het, aan die partij reeds thans goedschiks toe te staan wat ze nog niet eischte, wat haar zelfs met geweld niet meer lang onthouden kon worden, wat voornamelijk in 't voordeel der overdrevene patriciers behouden werd en niet kon worden opgegeven zonder de partij van CLAUDIUS bitter te krenken, wat eene der voornaamste concessien uitmaakte die zelfs een zoo trouweloos en baatzuchtig en inconsequent staatsman als APPIUS CLAUDIUS reeds uit louter schaamte nimmer kon doen.

FABIUS eischte de politieke vernietiging der vrijgelatenen en bood aan DECIUS eene gelijke verdeeling der priesterambten van politieke beteekenis tusschen patriciers en plebejers, met andere woorden de politieke vernietiging der ultra-patriciers aan. Beide partijen zouden opregtelijk tot een en ander medewerken, maar elke van beide zou eens het initiatief hebben, en wel waar haar eigen belang het meest in 't spel was, FABIUS bij de herziening der kieswet, de plebejers bij de *lex Ogulnia.*

Is Prof. MOMMSEN in staat, anders dan op deze of dergelijke wijs te verklaren, hoe de beide magtige partijen, de patriciers en de plebejers, binnen vier jaren tijds, ieder op hare beurt, zich een gewigtig element van magt lieten ontrooven, zonder dat men meer tegenstand ontwaart dan dien van eene geringe, geexalteerde minderheid der regtstreeks belanghebbenden? Of is het mogelijk, aan te nemen, dat de veranderde indeeling der vrijgelatenen over de stammen eenigen invloed kon hebben op de kieswet van SERVIUS, of zonder beslissenden invloed kon blijven onder de nieuwe kieswet? Juist omdat, onder de wet van SERVIUS TULLIUS, de vrijgelatenen te sterk waren geworden, lag eene geheele omwerking dier wet voor de hand als het eenige middel om de vrijgelatenen weder te fnuiken.

Maar hoe aanlokkelijk deze transactie ook voor staatslieden zijn kon, hoezeer de billijke wenschen der beide gematigde partijen daardoor voldaan en de kwade hartstogten der ultra's aan wederszijden tegen elkander gekeerd werden, bleef het toch al-

tijd een gewaagd spel, plebejers voor de veiligheid der aristokratie en patriciers tegen de voorregten der aristokratie te doen stemmen, en eene vergadering van stemgeregtigden haar eigen beginsel te doen vernietigen. Voor zoover dat gevaar kon ontweken worden moest men het vermijden: de zaak der wetsherziening moet zoo veel mogelijk aan het volk onttrokken en aan censoren, met onbeperkte volmagt, opgedragen zijn geweest.

Een geleerde wiens opwellende gedachten dikwijls zoo veel opmerking verdienen als eene lang doordachte uitspraak van menig ander, gaf mij in bedenking, of eene zoo onbegrensde magt immer door censoren zou kunnen zijn uitgeoefend. Prof. Cobet weet te wel, dat de eenige reden waarom ik dat losse gezegde hier vermeld een gevoel van wantrouwen is op mijne eigene argumenten welke daarmede in tegenspraak staan, dan dat ik hiervoor meerdere verontschuldiging zou behoeven. Toch moet het in 't oog gehouden worden, dat technisch de verdeeling van het volk in *tribus* geheel tot het ressort der censoren behoorde, dat de wet zelve welke aan die verdeeling invloed op de stemmingen gaf des noods door het volk kan zijn aangenomen ook indien het politieke zwaartepunt elders gelegen was, dat deze censoren politiek magtige personen waren, de hoofden van beide partijen, onbevreesd en innig bevriend, dat zij, alleen onder de lange rij der censoren van het Romeinsche volk, binnenstijds werden gekozen, dat zij, eindelijk, in het belang van beide partijen werkzaam waren, alleen tegen de ultra's van wederskanten en onder den levendigen indruk eener kort geleden geduchte verontwaardiging over oligarchischen trots, onder den indruk eener nog tienmaal sterkere, dagelijks nieuw gevoede verontwaardiging over ochlokratische vermetelheid. Appius Claudius werd door de tijdgenooten van zijn censorschap gehaat, zoo als nimmer Bute of Haynau gehaat zijn. Cnaeus Flavius werd gevreesd, zoo als Wilkes en O'Connell, zoo als Pétion en Mazzini. Is het noodig, uit ons eigen vaderland, uit onze geschiedenis van den dag analogien te zoeken, en namen uit te spreken die op ieders lippen zijn?

Is er eene andere plaats in de Romeinsche geschiedenis, waar de aanbieding zelve van het gewigtige wetsvoorstel tot herziening der kieswet zoo zeer eene bijzaak worden kan als hier?

Is het strijdig met de manier van LIVIUS, kon de verhaler van de teregtstelling van STOLO en van den opstand van *Lautulae* dit gedeelte der regeringsdaden van FABIUS en DECIUS niet over het hoofd zien of onvermeld laten? Een volstrekt bewijs te zoeken ware hier ijdel, maar het is ten minste geoorloofd, opLettend te maken op datgene, wat zich bijna onwillekeurig aan de overtuiging opdringt.

Allerinteressantst zou het wezen, de uitvoering van dit groote plan in bijzonderheden na te gaan. Maar daarvan is één hoofdpunt overbekend en omtrent het overige gedeelte is onze kennis zoo jammerlijk verward en onvolledig, dat de hoop om immer een voldoend denkbeeld van het geheel te verkrijgen bijkans opgegeven is. Het groote verschilpunt tusschen de beide kieswetten is het volgende. De regeling van SERVIUS TULLIUS verdeelde de plebejers in »legers" naar hun nominaal vermogen. Zij vestigde eene geldaristokratie of zoogenaamde timokratie onder degenen die weinig vermogen en niets te regeren hadden. Deze regeling was voor de vrijgelatenen nadeelig. Zij stonden niet op gelijken voet met de overige burgers. Niet te min verhieven zij zich langzamerhand, en verkregen hoog gewigt in de volksvergadering. Hun aantal maakte hen sterk in de enkele centurien van iedere *classis*. Hun rijkdom deed ze van de eene *classis* tot de andere opklimmen. Hunne verstandelijke meerderheid verzekerde hun invloed boven de andere plebejers. Een oogenblik waren zij meester over de *comitia*. Toen kwam de reactie. De verdeeling van het volk in stammen werd grondslag der uitoefening van het stemregt. Iedere *tribus* bragt een gelijk aantal stemmen uit, twee, of tien, naarmate in den strijd der geleerden, van PANTAGATHUS tot op MOMMSEN, de eene of de andere partij het regt op hare zijde heeft [41]. Maar het aantal leden van iedere *tribus* was onbepaald: de talrijkste en de kleinste, de zwakste en de grootste *tribus* hadden hetzelfde regt. En nu werden alle vrijgelatenen in enkele weinige dier stam-

[41]) PANTAGATHUS bij URSINUS op LIV. I. 43 in DRAKENBORCHS uitgaaf; het gevoelen van PANTAGATHUS wordt naar eenen brief van ANTONIUS AUGUSTINUS medegedeeld. Bij MOMMSEN is vooral gewigtig II. 4, bl. 77 en verder, vgl. ook NIEBUHR, *R. G.* III. $5\frac{58}{84}$.

men teruggedrongen, nu hadden ze met al hun talent, hunnen rijkdom, hun aantal slechts een nietig deel in de uitgebragte stemmen, nu waren de incapaciteiten der vrijgelatenen te groot om binnen de eerstvolgende eeuw uit den weg geruimd te worden.

Welligt maken enkele cijfers de zaak nog duidelijker. Servius had 193 centurien ingesteld. Stel, dat de partij der vrijgelatenen, of liever de *turba forensis*, in gewone omstandigheden over 30 stemmen beschikken kon. In dezen tijd was die magt b. v. tot 50 gerezen, en men bezat in andere centurien eene minderheid. De populaire maatregelen van Flavius deden die minderheid b. v. in 20 andere centurien in eene meerderheid omslaan, nog andere 20 ondervonden hetzelfde door den invloed van Appius Claudius. Die geheele geduchte minderheid kon ieder oogenblik meerderheid worden, werd bijna eenparigheid indien men haar oordeel over den kalender en de *actiones* had afgevraagd. Volgens de nieuwe regeling bragt elk der 35 *tribus* hetzelfde aantal stemmen uit. De vrijgelatenen kregen er vier. Van de kleine helft op een negende teruggebragt te zijn was erg. Nog erger was het, dat geen middel, noch vermeerdering van aantal, noch van rijkdom, noch van beschaving hen uit dien toestand konde bevrijden, dat het belang en het eergevoel van het geheele Romeinsche volk voor hunne gevangenis wacht hield, dat men hun het stemregt niet geheel ontnam en de onbillijkheid hunner incapaciteit niet sterk genoeg sprak om te doen vergeten welk misbruik zij van hun regt gemaakt hadden, eindelijk dat de beperking hen enkel als ligchaam trof, maar geenen vrijgelatene afzonderlijk in zijne loopbaan tegenhield en daardoor tot een kampioen zijner lotgenooten maakte.

Tot den tijd dezer wetsherziening behoort een wonderlijk voorval, buitengemeen medewerkende om ons 't spoor bijster te doen worden. *Romes* veldheeren hadden dikwijls, in groote gevaren van den staat, eenen tempel aan de goden gewijd. Een half eerbiedig en half vernederend bijgeloof deed hen oorspronkelijk meenen dat zulk eene gift de godheid zou overhalen om de zaken der menschen overeenkomstig des gevers wensch te doen uitkomen, en alleen wanneer de god die voorwaarde ver-

vuld had, achtte men zich gehouden den tempel te geven. Zoo bouwde ROMULUS den tempel van IUPITER STATOR. In den mythischen strijd bij het meer *Regillus* leidden twee bovenmenschelijke jongelingen de Romeinsche legioenen ter overwinning, en de tempel van CASTOR en POLLUX verrees op het *forum*. APPIUS CLAUDIUS zelf, terwijl VOLUMNIUS FLAMMA de poorten van het Etrurische kamp bestormde, verheerlijkte BELLONA *victrix*, en wijdde haar eenen tempel en spoorde de soldaten aan; hij vierde zijnen zegetogt waar de verdienste aan VOLUMNIUS toekwam, en bouwde voor BELLONA den beroemden tempel op het Marsveld waar sedert regtvaardiger triumphen werden verleend. Onder al de beroeringen van zijnen leeftijd had ook CNAEUS FLAVIUS eenen tempel gewijd. Wanneer hij het volk met de standen zou hebben verzoend[42], de eendragt zou hebben hersteld, dan zou hij voor de Eendragt eenen tempel oprigten. Hij vond termen om zich voldaan te verklaren. De tempel werd opgerigt, het was de kleine, op het *comitium*, tusschen de plaats waar thans de statige bouwvallen des tempels van ANTONINUS en FAUSTINA staan, en die waar de senaat in de *curia Hostilia* bijeenkwam, van koning TULLUS dagen af aan totdat de brandstapel van CLODIUS werd ontstoken, totdat bij het licht van het vlammende raadhuis de asch van den Aegyptischen koning naar alle winden heen werd verstrooid, om voor die van een magtiger en verdorvener tribuun plaats te maken dan FLAVIUS was[43].

Een deel der patriciers, om het even of de eendragt hersteld was of niet, zag in die herinnering aan FLAVIUS' verdienste en in het plaatsen van FLAVIUS' tempel naast de *curia* eene nieuwe beleediging. De bitterste factiehaat ontbrandde rondom den tempel der Eendragt. FLAVIUS' aanvrage om geld uit de schatkist

---

42) Si populo reconciliasset ordines bij PLINIUS t. a. p. Ik versta het niet, zelfs niet met NIEBUHRS hulp, *R. G.* III. 54⁴/₇. Moet er welligt staan ordinē s., in de beteekenis van ordinem senatorium?

43) Op het Aegyptische Museum in het *Louvre* is eene grafurn, waarop de uitstekende ADRIEN DE LONGPÉRIER mij opmerkzaam maakte. De urn is Aegyptisch, en het opschrift vermeldt koning SISAK, die Jerusalem veroverd heeft onder de regering van REHABEAM. Maar het deksel en de handvaten zijn Romeinsch werk, en op de andere zijde leest men den naam van PUBLIUS CLODIUS PUBLIUSZOON, den vijand van CICERO.

tot het bouwen van zijnen tempel werd verworpen. De opperpriester weigerde dien in te wijden. Volgens het herkomen onzer vaderen, zeide Cornelius Barbatus de *pontifex maximus*, kan alleen een *consul* of een *imperator* eenen tempel inwijden. Met weêrzin onttrek ik iets aan den roem van Livius, maar het is noodig op zijne fouten te wijzen, omdat zijn gezag, zoo hoog geschat en daar aangehaald waar Mommsen het doet, onvereenigbaar is met hetgeen wij niet kunnen nalaten voor waarheid te houden. Livius noemt dezen Cornelius Barbatus zonder te vermoeden, dat hij dezelfde Lucius Scipio is wiens oorlogsdaden bij *Sentinum* en *Aquilonia* hij voor de vergetelheid bewaard heeft, diezelfde dappere en wijze man waarvan het bekende grafschrift gewaagt, dat buiten de *porta Capena* op het aloude familiegraf der Scipio's ontdekt is. Livius laat hem zeggen, dat alleen een *consul* of een *imperator* eenen tempel mogt inwijden, en vergeet dat de *imperator* meestal een *consul* was, dat de *consul* altijd *imperator* moest wezen om regt tot het inwijden van eenen tempel te hebben. Ongetwijfeld stond slechts één enkele term in de formule waarop de veroveraar van *Lucanie* zich beriep, het woord *praetor*, in zijne oorspronkelijke beteekenis van veldheer, voorganger in den oorlog.

Maar Flavius was niet een man om zich zoo te laten afschrikken. De wijze waarop hij zich geld verschafte was van alle de meest onaangename voor de patriciers. Hij bouwde zijnen tempel met de allerbeleedigendste pracht. Hij plaatste dien, waar ieder *senator* hem telkens zien moest als hij de senaatsvergadering wilde bijwonen. Hij dwong den *pontifex maximus* door een volksbesluit. Hij deed, naar alle waarschijnlijkheid, eene senaatsvoordragt tot bedektelijke afkeuring van zijne daad door het volk verwerpen.

De tempel was klein, maar geheel van brons. De kosten werden gedekt uit fondsen, die aan Flavius ter beschikking stonden in zijne betrekking van *aedilis*. Die fondsen waren bijeengebragt uit boeten van edele woekeraars. De tempel stond onmiddellijk naast de vergaderplaats van den senaat. En die gansche zonderlinge strijd, die woedende tweedragt bij de plegtigheid van Concordia, is welligt het meest stellig vaststaande

feit uit de gelijktijdige geschiedenis, het is een der minst verklaarbare verschijnselen van dien raadselachtigen tijd.

Maar hoe het ook zij, en al blijkt overtuigend dat het inwijden van den CONCORDIAtempel plaats had toen de eendragt op de volksvergaderingen nog verre van hersteld was, zooveel is zeker dat de bemoeijingen der censoren en vooral die van FABIUS een einde aan den grooten partijstrijd maakten door de kracht der *turba forensis* te fnuiken. RULLIANUS was op het toppunt van zijnen roem; dit was het tijdstip waarop hij den bijnaam MAXIMUS verkreeg. Maar dat DECIUS destijds in de volksgunst veel verloren heeft is meer dan waarschijnlijk. Het duurde dan ook nog vier jaren, eer ook hij zijn werkdadig aandeel in de groote omkeering van zaken nam. Toen trad hij te voorschijn, als de voorname verdediger der *lex Ogulnia*, en deed ze aannemen óndanks den hevigen schoon hopeloozen tegenstand van APPIUS CLAUDIUS, ondanks het *veto* van sommige tribunen die zeker met FLAVIUS tegen het veranderen der kieswet zouden gestemd hebben en thans de zaak van het bijgeloof en van de ultra's onder de oligarchen tegen de hoofden der plebejers verdedigden, tegen DECIUS zelven, tegen SEMPRONIUS SOPHUS den plebejischen *consul* van het jaar der herziening, die juist toen hoog in de volksgunst stond, en nog in hetzelfde jaar *pontifex* en *censor* werd, tegen de groote en magtige plebejische huizen, waaruit twee MARCII, een LIVIUS, een GENUCIUS, een PUBLILIUS de nieuwe priesterschappen vervulden. Hoog geacht bij het volk was toen ook FABIUS, dien het gaarne voor het volgende jaar tot *consul* zou benoemd hebben, dien het na zijne volhardende weigering tot *aedilis curulis* verkoos, het ambt dat vijf jaren vroeger FLAVIUS bekleed had [44]. De vier *pontifices* uit de patriciers ontvingen vier plebejische ambtgenooten, de kennis van den kalender werd daardoor aan de plebejers verzekerd,

---

[44]) Zoo stelt LIVIUS het voor, volgens LICINIUS MACER en AELIUS TUBERO. Maar PISO, zegt hij, noemt voor dat jaar CARVILIUS en DOMITIUS als *aediles*. LIVIUS en PISO hadden kunnen weten, dat de *aediles* voor dat jaar beiden uit de patriciers moesten verkozen worden, dat de beurt der plebejers op de *evene* jaren vóór onze tijdrekening valt, en dat de bovengenoemde plebejers derhalve in 299 v. CHR. de *aedilitas* niet konden bekleeden.

officiëler en duurzamer dan FLAVIUS had kunnen doen: het oppergezag over alle priesters, de voornaamste invloed op al die punten van bestuur welke de Romeinsche staatkunde met de godsdienst in betrekking gebragt of liever tot de godsdienst als hunnen oorsprong opgevoerd had, werd gelijkelijk onder beide groote afdeelingen van den Romeinschen staat verdeeld. Het collegie der *augures* bestond voortaan uit negen leden in plaats van vier, en onder die negen waren vijf plebejers. Wanneer voortaan eene bigotte regering het gezag van wonderen boven dat der politiek en het kakelen der heilige kippen boven het advies van veldheeren wilde verkiezen, wanneer eene arglistige regering onder het masker der godsdienst eenen veldheer te *Rome* zou willen terug houden of eene onwillige vergadering dwarsboomen, dan moest die regering den steun der plebejische hoofden zoowel als dien der patricische bezitten, dan kon het geschilpunt niet meer de onderlinge verhouding van beide partijen betreffen. Inderdaad wordt het sedert dien tijd onverschillig tot welken van beide standen de politieke mannen van *Rome* behooren. De patricische *epulo* bleef het uitsluitende voorregt behouden, de standbeelden der goden op het kapitool te spijzigen. De patricische maagd alleen bleef eene waardige priesteres van VESTA's tempel. Niemand dan een patricier leidde de gouden schilden, in plegtigen omgang, naar de plaats waar het eerste gouden schild uit den hemel was nedergedaald. Nog een lang tijdvak moest verloopen, eer de naakte *Lupercus*, enkel met een boksvel om de heupen geslagen terwijl hij op het Pansfeest zijn dollen loop te midden der Romeinsche *matronae* uitvoerde, een plebejer zijn mogt. Maar in de raadzaal en op het *forum* is geen strijd meer tusschen patriciers en plebejers. Het waren geene partijnamen meer. Menig patricier stond aan de zijde der hervormingen. Vele plebejers ijverden voor het behoud. Niet enkel de meest gematigde deelen van beide partijen smolten in een, maar patriciers en plebejers gingen dikwerf tot dat uiterste over, waartegen hunne stamgenooten van vroeger dagen, allen als één man, zich tot het laatste toe hadden verzet. Niet dat de partijtwist immer bedaarde. Oligarchen en demagogen bleven bestaan, maar een demagoog zoo razend als CLODIUS kon patricier van geboorte zijn, en CALPUR-

NIUS BIBULUS, de onzinnige reactionair in CAESARS tijd, was een plebejer. HORTENSIUS de verdediger van VERRES, CRASSUS de vertegenwoordiger der aristokratie in het triumviraat, CORUNCANIUS de voorbeeldige opperpriester, METELLUS de tegenstander van MARIUS, waren plebejers. De groote misdadiger CATILINA, CAESAR de hersteller der Mariaansche partij, LEPIDUS de onbekwame woelgeest, CINNA de medestander van MARIUS, waren patriciers. MARIUS zelf, de demagoog, de *homo novus* uit *Arpinum*, voerde de benden aan die den patricier GLAUCIA en den plebejer SATURNINUS in naam der algemeene orde vermoordden, en de andere *homo novus* uit hetzelfde plaatsje, de volksvriend CICERO, leidde den gevangen patricier LENTULUS bij de hand de senaatsvergadering binnen, en bragt hem met de andere medepligtigen aan de »patricische euveldaad" in den kerker van het *Tullianum* ter dood.

De Ogulnische wet, de groote acte van bevrediging der partijen, de maatregel welke de heerlijke gevolgen der Licinische wetten kroonde, en de verwezenlijking voltooide van het ideaal der mannen welke de wetgeving der twaalf tafelen hadden doen ontstaan, de Ogulnische wet had hevigen tegenstand ontmoet. Maar de aanhangers der verandering van zaken hadden eene trouwe meerderheid. Zoo kon het gebeuren, dat in het jaar der beslissing een plebejer en een VALERIUS consuls waren, uit het meest populaire patricische huis; diezelfde VALERIUS, wiens roem in vroege jeugd door een schitterend toeval wonderbaarlijk begonnen, een honderdjarig leven door met de edelste middelen gehandhaafd en vermeerderd is, PUBLICOLA's nazaat, die zich den naam van CORVUS onder der goden bijstand verworven had, die twee *dictaturae*, zes consulaten gevoerd heeft, die één en twintig maal tot de hoogste eerambten geroepen werd, in eenen staat waar de overheid jaarlijks wisselde, groot in de raadzaal, groot in het veld. VALERIUS had als *dictator* het *compromis* gesloten, waardoor de verderfelijke opstand van *Lautulae* in een allerheilzaamst redmiddel voor den staat werd verkeerd: hij was andermaal *dictator* in het jaar vóór de Ogulnische wet, en terwijl hij de *Etruriers* sloeg, wees hem buiten zijn weten de volksstem reeds aan als hoogsten overheidspersoon bij die gewigtige beraadslagingen. Terstond vóór hem was FABIUS *dic-*

tator geweest: dit jaar had geene consuls. Onze berigten laten niet toe te beslissen, wat daarvan de reden geweest kan zijn; zooveel is zeker, dat tusschen het censorschap van FABIUS en DECIUS en de Ogulnische wet niets behalve de verkiezingen van het volk uitgaat, terwijl LIVIUS zegt, dat in het jaar der *lex Ogulnia* het *plebs* rustig en ontlast was, door de menigte die naar de nieuwe colonien was vertrokken [45], naar het steile *Sora*, naar *Carseoli*, en naar *Alba* aan het *Fucinische* meer, die uithoeken van *Romes* gebied. Hierin ligt een stellig bewijs, dat de regering niet zonder moeite haar overwigt handhaafde. Zeker is het, dat men het volk in toom moest houden. Het wordt waarschijnlijk, dat men de Ogulnische wetgeving voorbereidde. Welligt dat zelfs FLAVIUS, van wiens verder lot de geschiedenis zwijgt, mede vertrok om liever in *Sora* de eerste te zijn, dan eene ondergeschikte rol te spelen op het *forum*. Onder zulke omstandigheden was het te verwachten dat men de persoonlijke vrijheid beperken zou. In *Engeland* ware misschien de *habeas-corpus-act* geschorst. Te *Rome* kon men de *provocatio* tijdelijk buiten werking stellen, en dit geschiedde inderdaad zoo dikwijls een *dictator* benoemd werd. Maar hier is meer geschied. Terstond na het aannemen der Ogulnische wet is de *provocatio*, op voorstel van den *consul* VALERIUS, bij eene wet weder ingevoerd, en LIVIUS weet niet, welke reden daarvoor te vinden. De invloed van enkelen, zegt hij, was magtiger dan de vrijheid van het volk, en deze wet was naauwkeuriger in hare bepalingen [46], dan de beide vorige, welke het beroep op het volk reeds hadden ingesteld, zoo overheidspersonen zich misbruik van magt veroorloofden, of hunne bevoegdheid te buiten gingen. Maar met een weinig oplettendheid weten wij beter. De eerste wet was ingesteld, toen de onbeperkte, alles willekeurig beheerschende magt der koningen aan de consuls was overgegaan en beperkt moest worden. De tweede wet, toen dezelfde onbeperkte magt was hersteld, aan de tienmannen opgedragen, toen reeds de tweede reeks van tienmannen de dwingelandij bemagtigd had, en ze ook weder smadelijk had verloren. Met

45) X. 6.
46) Diligentius sanctam. LIV. X. 9, waar de geheele zaak behandeld wordt.

groote beschroomdheid uit ik het gevoelen, dat zoo als in *Griekenland* de wetten geschorst werden, zoolang LYKURGOS, of SOLON, of PITTAKOS eene nieuwe wetgeving voorbereidende den staat bestuurden, dat men zoo ook de *provocatio* buiten werking gesteld heeft terwijl de Ogulnische wet werd voorbereid, terwijl de kieswet werd hervormd. Wie toen de binnenlandsche politiek bestuurd heeft moet geheel onzeker blijven. Men zou het eerst aan FABIUS en DECIUS zelven denken, maar het blijft volgens Romeinsche wetten een bijna onoverkomelijk bezwaar, juist de *provocatio* ten voordeele van censoren, geheel burgerlijke overheden te schorsen, hoewel eens een *dictator*, dus zonder *provocatio*, juist met het doel om het censorsambt uit te oefenen benoemd is. Alles is beter dan met LIVIUS aan te nemen, dat de groote VALERIUS CORVUS zijn hart er op gezet had de wetten zijner voorouders te bekrachtigen en te versterken, en dat het resultaat de nietige bepaling is geweest die LIVIUS zelf bespot, »d a t »h e t v e r b o d e n w a s d e z e w e t t e o v e r t r e d e n." Maar eene rijke phantasie weet op alles raad. LIVIUS vergeet de partijtwisten die hij in acht heerlijke boeken beschreven heeft, en wil zijne lezers doen gelooven dat bij de toenmalige bescheidenheid die bepaling voldoende was.

In het bovenstaande zijn de gronden opgesloten, weshalve de groote wetsverandering in 304 moet hebben plaats gehad. De toestand van *Rome* en de verhouding der staatspartijen aldaar vóór en na het aangewezen tijdstip, de politieke noodzakelijkheid en uitvoerbaarheid van den bedoelden maatregel, sporen van zijne vermelding bij LIVIUS, den eenigen schrijver in quaestie, redenen waarom die sporen niet duidelijker zijn, niets ontbreekt van al hetgeen men bij zoo onvoldoende berigten redelijkerwijs verwachten kon; de persoonlijkheid der betrokkene volksleiders wijst op dezelfde uitkomst; de argumenten van den voornaamsten en voor het oogenblik eenigen tegenstander zijn ontzenuwd, ten minste in de overtuiging van den schrijver dezer regelen, welke hij bescheidenlijk maar toch niet geheel zonder vertrouwen aan het hooger ressort der regtbank van den verlichten lezer voorlegt. Één gewigtig punt is evenwel nog niet besproken. BÖCKH's onderzoekingen over het finantiewezen geven over het algemeen een resultaat, dat strookt

met MOMMSENS onderzoekingen over den tijd der herziening. Dit zegt MOMMSEN: hij beweert buitendien, dat tusschen beide onderzoekingen het engste verband bestaat. En BÖCKH's gezag op dit terrein is wel niet zonder appèl, maar toch zoodanig, dat wij ons volgaarne daaraan onderwerpen. Onze stelling moet zijn, dat bovenstaande schets bestaanbaar is met BÖCKH's resultaten. Maar hier verandert het onderwerp van aard en van gewigt. Ware dat ook niet zoo, op het einde van een lang opstel is 't van den lezer niet te vergen, zich in dialektiek over 't finantiewezen te verdiepen. Hij verschoone dan ook wederkeerig deze onvolledigheid. Thans zij het genoeg, onze beste pogingen te hebben ingespannen, om op deze gewigtige partij in de Romeinsche geschiedenis ten minste dat twijfelachtige licht te doen vallen, waarover de vriend der geschiedenis beschikken kan in hare lange ochtendschemering van den inval der *Galliers* tot dien van PYRRHOS. Menig historisch feit is onvergelijkbaar beter bekend. Menige historische vraag zelfs van grooteren omvang kan met minder gevaar voor grove dwalingen worden besproken. Eene waardige behandeling van dit onderwerp doet eischen, die wij eerst aan het einde van dit opstel regt gevoelen, en tegenover welke ons niets overblijft, dan die toegevendheid in te roepen, welke onze landgenoot aan welgemeende pogingen zelden ontzegt.

Leyden, 21 *Aug.* 1854. E. J. KIEHL.

BLADVULLING.

Bij HOMERUS *Il.* E. 705 staat

Ἀντίθεον Τεύθραντ', ἐπὶ δὲ πλήξιππον Ὀρέστην,

en, gelijk men van te voren verwachten kon, staat er bij dit vers een *scholium*: *ἡ διπλῆ πρὸς τὴν ὁμωνυμίαν, ὅτι ὁμώνυμος οὗτος τῷ Ἀγαμέμνονος υἱῷ.* Maar hij, die dit bij ARISTONICUS vond, dacht dat het op die manier te dubbelzinnig was, en schreef daarom achter *υἱῷ* ter verduidelijking *Τεύθραντι*!

H. S. A. N.
